

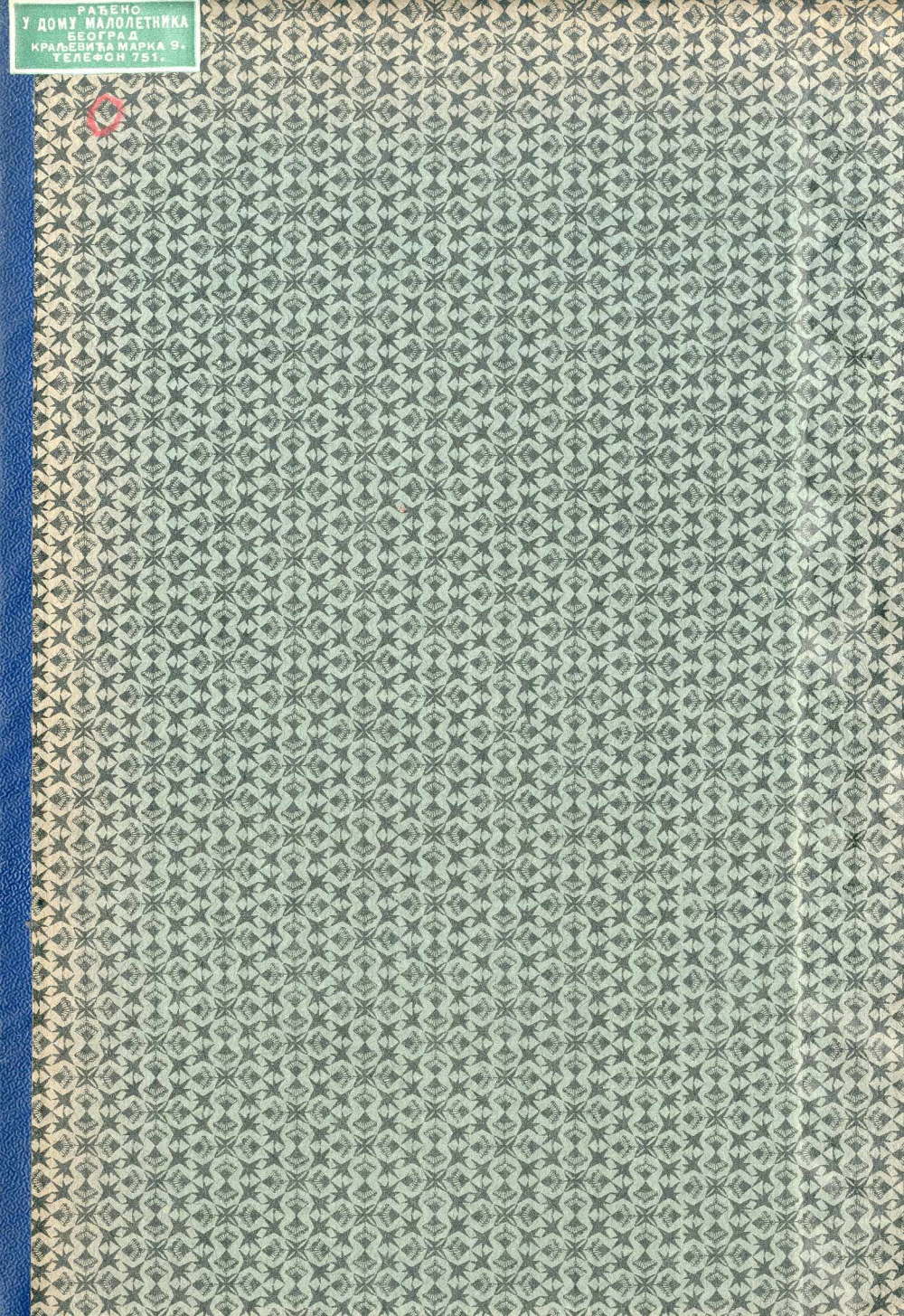
ПБ 6 512

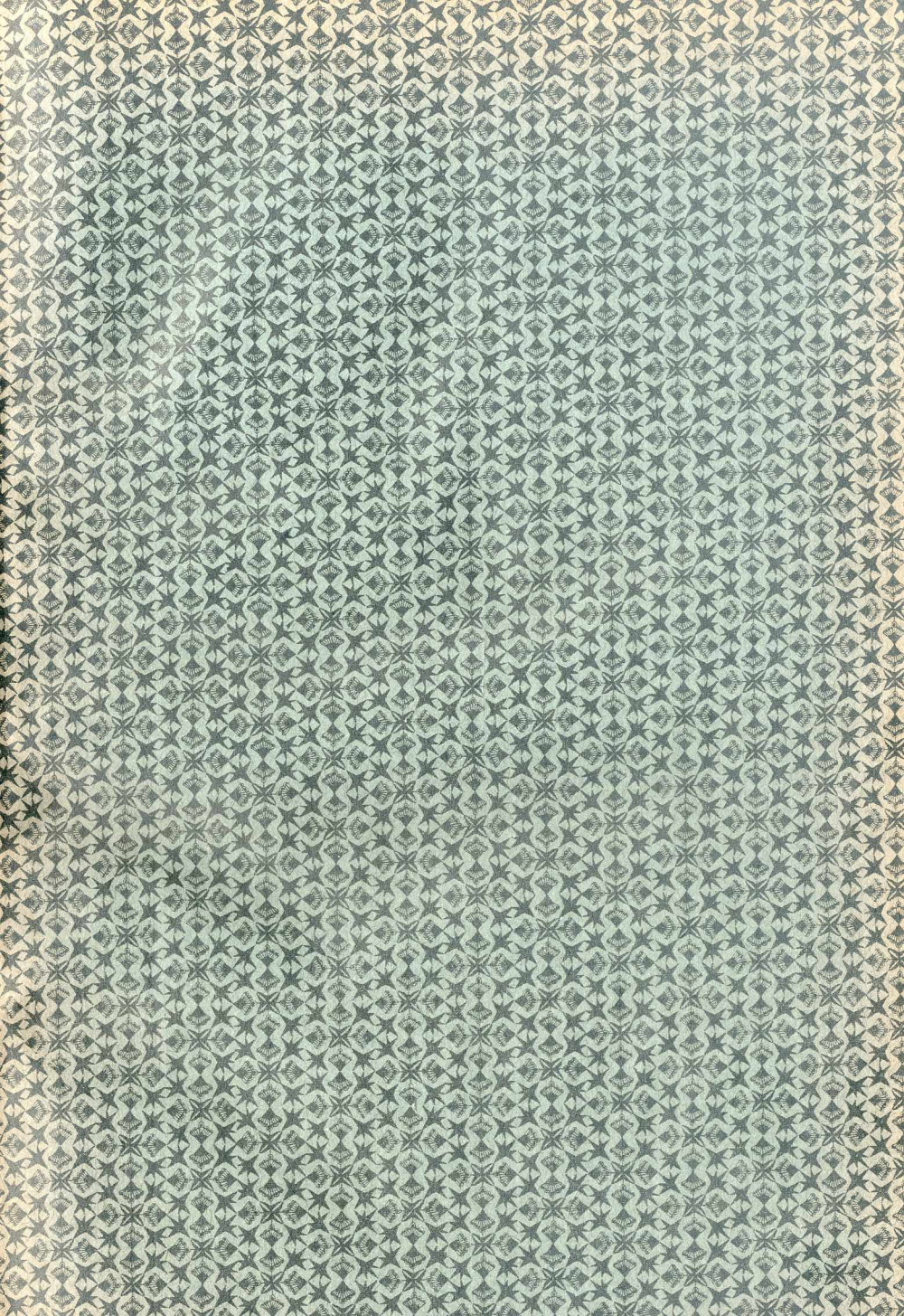
СРПСКА ДРАМА

1915-1916

РАЂЕНО
У ДОМУ МАЛОЛЕТНИКА
БЕОГРАД
КРАЉЕВИЋА МАРКА 9.
ТЕЛЕФОН 751.

Ф. 6. 6
512

Лука Меловић
БЕОГРАД
Лука Ђеловић
БЕОГРАД

ID=40111362

БИБЛИОТЕКА „СРПСКОГ ГЛАСНИКА“

Фери Пизани
ратни дописник

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И Бр. 45576

СРПСКА ДРАМА

Октобар 1915—Март 1916.

превео с француског
Никола П. Петровић

Издавач Чеда Мирковић

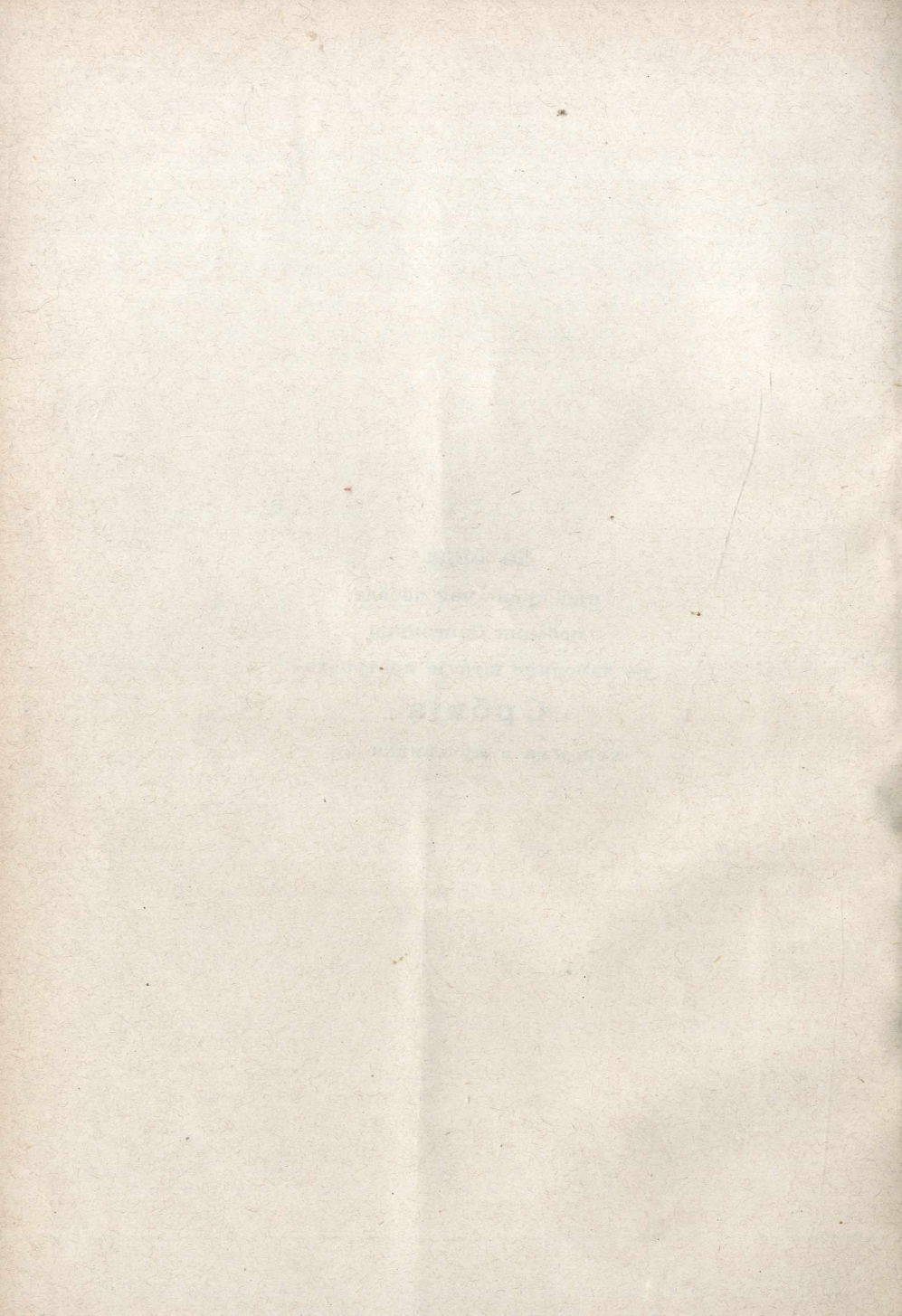
СОЛУН 1917.

Штампарија „Млада Србија“ Влад. М. Анђелковића

BEGRAD
Luka Olovic
BEGRAD

СЕРБИЈА БЕОГРАД

Да онда
кад куцне час победе
победни Савезници
не забораве шта је претрпела
Србија
херојска и мученичка.....

ПРЕДГОВОР

Не бих хтео да ове стране угледају света а да у почетку не изјавим моју захвалност свима онима који, више или мање, олакшаше мој скромни задатак ратног дописника. Један заједнички проведени тренутак, један обичан сусрет, ма и на раскрсници два пута, створили су, међу свима немоћним посматрачима ове велике драме, једну извесну везу страхотних успомена.

Не бих могао а да се не сетим у дипломатском свету, пријема кога је изволело да ми учини Министарство Спољних Послова у Србији, а посебице Њ. Екс. г. Јовановић, његови сарадници г. г. Балугџић, Гавриловић и Милан Вл. Ђорђевић. Нека г. г. Боп, Гилмен и Боасона, наши представници у Нишу, Атини и на Крфу, изволе да овде нађу израз моје захвалности.

Од војничких кругова, требало би да набројим све официре или војнике са којима ме прилике доведоше у додир. Између њих појединци ме нарочито подсећају и изазивају најузвишеније тренутке ове велике драме: пуковник Терзић, командант шумадијске дивизије, а доцније Министар Војни; пуковник Бојовић, бранилац Качаника; пуковник Васић, херој од Битоља; мајор Ђукић који командовао на Ади Циганлији.

Доцније, у Солуну, наиђох на љубазан пријем генерала Сараја и његове околине, капетана Матије, поручника Бует, Фрапа и Бокановског, начелника штаба Гринебом Балена. А не бих могао поменути Крф а да не поменем генерала Мондезира и официре

из мисије, који снабдеваху српску војску. Нека Ви-сокопреосвештенство Боло, свештеник на Валдек-Русо-у и Сен Венсан де Пол на Виду изволе наћи овде изразе свега мога поштовања.

И, у најкритичнијим часовима одступања, на-иђох на помоћ и потпору мајора Пико-а и његових морнара, ескадриле мајора Витра, крај свих лекара из француске санитетске мисије а нарочито мајора Ко-ломбани.

Треба још да поменем болничаре, болничарке, једнодневне скромне вође. Немам више њихових име-на, исто као и начелника охридског округа који ми, на путу изгнанства, после тродневног гладовања, да-де да утолим глад.

Најзад не могу а да се не сетим свих другова са којима бејаш у овим бурним часовима: Лондра, до-писника **Petit Journala** мога најбољег друга како на Дарданелима тако и у Србији; Магринија, дописника **Secolo**; Стевенса **Daily Telegrapha**; Ренвикла **Daily Cronicle-a**; Басиа **Stampa-e**; Фракорони **Corrie-re-a**; Чернова, Иберга Жака и Вошера **Illu-stration-a**; Барби и Хелзеја **Journal-a**, Дибосе-а, Ришара и де Мезијера **Petit Parisien-a**; Жила Ра-то-а **Echo de Paris-a**; Прајса **Daily Mail-a**; Калве-ра **Times-a**.

ГЛАВА I

Солун, судбоносна варош.

— Господине, рече ми један мој пријатељ Солунанин, ова ноћ је историјска. Треба је провести будну. Хајдемо у Белу Кулу!

Бела Кула у Солуну је оно што је Максим*) у Паризу. Ту има и шампања и веселе музике. И код ње затекосмо све оне који не могадоше заспати из љубопитства, страха или себичности. Сутра, у зору, одпочиње владавина ратних закона. Сутра, већ с повечерја, сви јавни локали имају бити затворени. Сутра, по уличној калдрми чуће се бат патрола и лупкање о калдрму њихових кундака. Сутра, цела варош узеће на се ратни облик. Вечерас — ово вече је последње вече забаве. Неизвесност будућности даје неку чудновату занимљивост овоме часу. И кроз ваздух, пун дима од цигарета и алкохолних испарења, чују се кратки разговори:

— Дакле, то ће се брзо десити? — Без одлагања. У свануће. — Грчка ће протестовати? — Само форме ради! — Веницелос је приморао краља да потпише указ о мобилизацији! — Неистина! — Између круне и првог министра влада потпун споразум. Уверавам вас да су евзони добили наређење да противстану искрцавању. Доћи ће до уличних борби! — Енглези прете да ће бомбардовати варош. — Чуо сам. Сер Греј помаже Бугаре. Обећава им се Цариград, ако приђу Савезницима. — Како то! Русија се спрема да пошаље један претећи ултиматум Фердинанду. — Тракија је била грчка. Треба поново да постане грчка.

*) Велики кабарет, место за ноћне забаве.

— Ја вас уверавам да ће се викати: »Живела Француска!« Сви Солуњани су франкофили.

Бела Кула ће скоро да затвори своја врата. Никада досада шаренија клијентела не отимаше се о високе столочице, на које се пење да би увлачила у се, кроз дуваљку, разнобојна пића са звучним именима.

— Ми се налазимо на раскрсници Балкана, рече ми мој пријатељ; од свега онога што Исток скрива од раса и под раса у себи, послао је овде, ове вечери, неколико примерака. Посматрајте ове младе Јевреје за суседним столом. Њих је лако познати по и сувише учтивим покретима и по њиховим и сувише модерним ципелама. Очеви, који раде, не посећују кабарет. Синови, који се размећу модернизмом, посећују кабарет на велику жалост својих мајки, које су остале жене из старине и које још носе стару јеврејску одећу са чипканом капицом и хаљином оперваженом по ивици хермелином. Овај елеменат отворено симпатише Савезницима. Сви овдашњи Јевреји говоре француски. Они желе победу Споразума исто тако, као и, истина у себи само, пропаст антисемитске Русије. У осталом, рат је подигао њихову трговину.

»Погледајте сад оне евзонске официре. За њих је ово вече као на предстражи. Они не знају још за вероватне неуспехе политике која влада. Сутра, они ће бити већ на граници. Они су дотрчали са трупама Старе Грчке, да бране Нову. Њихове озбиљне очи не одају никакву слабост. Мржња ће разбукнути њихову снагу. Они ће умети да обнове Килкис где грчки пешаци на бајонет отеше артилерију од Бугара за време балканског рата. Посматрајте држање тих младих људи који ће можда сутра пасти на бојном пољу. Не види се нити жалба за животом, нити овим сјајем нити овом нервирајућом музиком. И не обазире се више на то. Они су се још унапред одвојили од свих тих благодети, које нас чине кукавицама кад дође борба. Њихова душа је већ далеко у тракијској равници.«

Две даме усташе са столица и у сред сале по сјајном паркету, играху некакав чудноват танго, по

кадрилском такту. У првом реду посетиоца, два Турчина, који ношаху црвене фесове, праћаху погледом пар играча; али њихове очи беху без израза. Мој пријатељ продужи:

—»Да ли вам је пало на ум да помислите, какве мисли распињу ове отмене муслимане солунске, који су постали грчки поданици после заузећа? У каквом фатализму ће они наћи сутра уточишта, кад се на пристаништу искрцају француске трупе које иду на Балкан, кога њихови султани тако дуго мучаху? Не верујте оној њиховој спољашњој равнодушности. Њихова варварска срца вас проклињу, и кад сутра буду пролазили ваши војници, турске хануме бацаће на »румис« речи проклетства из својих високих ограђених кућа у којима, и ако усред Солуна, муслиманске жене живе још харемским животом.

— Руску химну! Свирајте Руску химну! виче један српски официр, »бечликама« које образују оркестар Беле-Куле и које се намргоде и погрешно свирају увек кад се од њих затражи каква песма споразума.

— Доле Аустрија! чује се глас једнога Трансилванца који у кабарету очекује час за полазак јутарњег воза који ће га однети за румунску мобилизацију.

Видео сам један узнемирен покрет једног бугарског трговца, који сутра има да путује у Дедеагач.

У дну сале, пред једним ведром, где се хлади шампањ, један човек говори убедљиво: »Ми ћемо се тући до потпуног уништења Немачке, па ма рат трајао и десет година!« То је један војни лиферант који не добија мање од 5000 лира стерлинга дневно, од почетка источне експедиције. Шпијун германских конзулата у Солуну шета око столова, вребајући. Мој пријатељ ми рече:

— «Ова ноћ ме подсећа на три друге трагичне ноћи. Ви се налазите у једној судбоносној вароши. Немојте се подавати утисцима површног путника, који пролази наше рђаво калдрмисане улице не налазећи ни у већим улицама ни на трговима оне мраморне, или бронзане споменике помоћу којих уређе-

ни градови подсећају на своју прошлост и припремају своју будућност. Мала камена плоча, која означава место где би убијен краљ Ђорђе — то је наш једини споменик.

— Па ипак одавде произађоше знатни догађаји. Солун се већ од десет година на овамо, налази на челу целог романа источног живота. У Солуну је организован македонски покрет који је требао да припреми Балкански рат. То је било 1907 год. Ах, господине, какве дане ми тада преживесмо! Овде у средини турског господарства, Грци и Бугари су прикупљали своје партизане. И пре него што су га заузели они су се око њега препирали. Грци говораху: »Солун је грчки!« Комитације бугарске одговараху: »Не, него бугарски!« А у ствари становништво је јеврејско. Али, балканци хтедоше да докажу Европи, да султан није моћан да влада Балканом. Агенти за унутрашњу организацију нападаху возове. На прузи за Дедеагач било је само за један месец дана двадесет и два квара! По улицама су бацане бомбе. Гвадалкивир који припада друштву **Messgerie Maritimes** би запаљен. А преживео сам и ону ноћ када Борис Сарафов и његови разбојници произведоше експлозију од 500 кгр. динамита под отоманском банком.

— У 1908. г. друга једна историја. Из Солуна оде Енвер беј да поседне Цариград и да збаци са престола Абдул Хамида. Махмуд Шевкет-паша кога доцније убише Старотурци, организовао је ту заверу. Завереници Младотурци, донели су ту судбоносну одлуку баш у башти ове исте Беле Куле, где се ми сада налазимо.

— Трећа историјска ноћ беше 1913. г. Балкански блок победио је Отомане. Македонија је ослобођена од ропства стамболског. Тракија је слободна а и Битољ и Скопље и Једрене и Солун, и још тада, Грци и Бугари беху готови на међусобно убијање ради поделе ових освојења. Наш Дијадок је први ушао у варош. Он је и заузео. Око хиљаду комитација увукло се у варош, посело дванаестак кућа и мошеју Свете Софије. То је било 17. јуна. Изненада око 6 часова

увече зачуже се први пуцњи. Дојучерашњи савезници данас су се тукли! Бугари, и ако у маломе броју, не хтедоше да се предаду. Требало је привести топ. Улицама се пуцало. Гранате су се распрскавале на 20 мет. Борба је трајала до 4 часа изјутра. Крв Бугара који су у Мошеји погинули, упила се у дрво тако да би требало дићи цео под, да би из цркве био уклоњен траг крви.

«А сада, ево и четврте ноћи. Ноћи на чијем ће измаку Савезници проћи кроз Солун да би притекли у помоћ Србији. Да ли ћемо и ми, раме уз раме, ићи са Савезницима до Цариграда? Да ли ћемо проћи кроз Софију? Да ли ће из ове судбоносне вароши отићи војска од чијих ће труба и мамуза Стамбул одјекнути? И ова ноћ, рекох вам, је једна историјска ноћ.»

Свитало је. Неко долазећи споља уђе и повика: «Савезничке лађе су у пристаништу! Аустро Немци сакупљени у аустријском клубу једнодушно су донели одлуку да се скрију у подруме!» Смех се разлеже. А једна «бечлика» из оркестра од кога затражише «Марсељезу» сматрала је за потребно да симулира један нервни напад и да сломије две чаше.

Г Л А В А II

На обалама Вардара

Већ две дуге недеље Солун их очекиваше. Преко дана двогледи су прелетали по заливу тражећи по Кара-Бурми силуете великих бродова који доносе франачке трупе. Прави Грци говораху: «Ево жељене прилике да се Турчин и Бугарин за свагда униште.» А неколико Грка, издајника историје њихове расе провођаху ноћ на терасама турских кућа где се Муслимани и Германци међусобно симпатисаху. И одатле, шпијуни непријатељских конзулата вребаху, са страхом, беле зраке рефлектора. Међу истима било је и равнодушних, егоиста. А њих је било у великом броју. Они су већ имали прилике, да толико виде, много и много, у томе судбоносном Солуну, да је њихова душа већ била блазирана. Десет година македонске трзавице, бомбе по улицама, под возовима, у банкама; доцније, младотурска револуција, одлазак Енвербеја, који оде да збаци султана. Свака следећа година доносила је Солуну по једно ново изненађење, запрепашћеност. Варош, која би тамница Абдул Хамиду, би подриште прекиду грчко-бугарског пријатељства а потом и позорница убиства једнога краља. И ево једнога дана, са рађањем сунца, три брода појавише се на хоризонту. Они долазе од Дарданела и доносе у себи предходницу Савезника који журе да притекну Србији у помоћ.

Од Галипољских гребена на обале Вардара..... да ли сте то и помислили? Синови Француске већ месецима се бораху по жарком земљишту хелеског рта, под врелим сунцем, усред задаха лешина, у облацима плавих мува и једног лепог јутра наређење сти-

же: »спремајте ранчеве, биће укрцавања!« Смена? повратак дому, земљи, састанак са женом, малишанима?... Не, зацело не! Окушали сте Турке: идите сад да окушате Бугаре! Последња новост; да би се дошло до Цариграда неће се пролазити кроз Дарданеле, већ кроз Тракију! Колона по четири! Напред, марш!

Ови војници остављаху један рат зарад другога. Спрема је тешка, климат суров, груба је земља. Исправљају се. Плашљивим Грцима, који одбијају да пруже помоћ и заштиту својој браћи у Азији, које Турчин угњетава, једна зуавска претходница показала је пта је Француска.

Са трубама, које свирају, добошима који лунају, Зуави се крећу ка Зејтинлику. При пролазу чета, ни једно «живео» никакав покрет ни један шешир да се дигне. Рећиће те можда да се Јелини не одушевљавају Латинима?

То је могуће. Па ипак у Француској видео сам прначке краљеве, дивљаке. Они су били гости, њима се указивала учтивост. Поздрављани су били. А овде, нема гомила је гледала како пролазе војници француски. И једино се чула лупа тешких цокула, које су равномерно, у такту, одјекивале по путу. У неколико Зуава чело је још било увезано. А један глупак близу мене, промрља: »Како су им униформе нечисте!«

Кретали су се поред турских кућа. Позади прозора са решеткама назирао се поглед пун мржње муслиманских жена. На ивицама тротоара било је Јевреја, Грка, Левантинаца, јелинских војника, попова, Македонки са извеженим оделом. Зуави прођоше поред једне касарне. Стража их поздрави. Гомила је још увек ђутала. Изашли су из вароши. При пролазу батаљона, једна старица, просјакиња, пружи руку. Тада један француски војник извади из торбице један хлеб и даде јој. А старица, Јерменка, која је чудом неким избегла од покоља турског, завапи на своје језику: »Тамо, тамо су ми убили мужа, синове, кћери моје, унучиће моје. Незнани војниче, дозволи да целивам ту твоју пушку која ће ме осветити!« Једна новост, кратка и непријатна очекивала је Савезнике при њи-

ховом искрцавању у Солуну. Аустро-Немци одпочели су офанзиву од јуче код Београда. Полазећи за српски главни штаб, а одатле на фронт дунавски, застаток у Струмици где је бугарски напад (ко би то још могао посумњати?) неизбежан. Овде целокупна природа саучествује у блиској борби. Овде се диже Балкан већ го, више претећи него ма где на другом месту. Овде као да и сам шибљак расте само за то, да би могао да склони заседу. Свако удоље је замка, сваки пролазник непријатељ.

Реке овде теку црне, и пошто је Вардар хучан, та његова песма је само један поклич за борбу више. Раван, македонско поље, које некад би тако обрађено, тако богато, тако весело, и оно само променуло је се у пустињу од које човек бежи гоњен привиђењима покоља која се ту збише и догађају још увек. У овом трагичном декору једино комита може да живи. Комитације у време македонског комитета, имађаху свој час чисте, непомућене славе. Већ у борби противу Турака, комитације употребише пљачку и паљевину, али тада, зар они не коваху слободу једнога народа? Немогуће је оспорити да ови, у крви огрезли револуционари, припремаху неку врсту балканске независности. Али када дође мир, који следова балканским ратовима, људи из те унутрашње организације нађоше се без посла. Македонија која за дуго беше основа њихове трговине, она би уоквирена у сталне границе. Историја, у исто време, смањиваше мало по мало сразмере комитетске легенде. И, јучерашњи хероји постадоше обични разбојници.

Бугарска која је тако дуго помагала ове банде у њиховој епопеји против отоманске пропасти, обустави плаћање и укиде им издржавање. Комитација немајући другог заната до борбе потражи нове послодавце. А ови се, у осталом нуђаху и сами.

Аустрија, која одпоче овај велики рат, имађаше императивну потребу да обезбеди своју босанску границу, којој српска офанзива озбиљно загрозуваше. Комитације се понудише да нападну вардарску пругу и да тиме прикују код исте један добар део савез-

ничких трупа. Тако се оствари први случај код Струмице који превазилазаше домаћај једног обичног »сукоба.« Ту се разви права борба. Још и данас, након шест месеци, даду се видети трагови по мосту кога обасу митраљез, по зидовима мале станице коју су избушила зрна. Али најузбудљивије је гробље у коме почивају 350 српских војника, који по цену живота одбранише ову пругу која им је, ради обезбеђења била поверена. 350 хероја сахрањено је дуж те пруге која је представљала једину могућну комуникацију између Русије и њених савезника на источном фронту. Српски официр, који ме одведе овим гробовима говораше ми са сузним очима: »Славна битка на Куманову мање нас је стала. За време овога упада, наших је било 360; један једини се спасао и ја ћу вам га вечерас показати?«

И у вече ми показаше тога једнога војника који је тада једини остао у животу. Било је то по вечери на обалама Вардара, у једној малој колеби где ја бејох гост команданта пограничне страже. За вечеру — груб јеловник једног ратничког логора. Плећка од дивљачи, коју у планини убише допуњавала је гозбу. Официри, у почаст Французу, који их је посетио, хтели су да удесе што боље. Било је ту вина на столу, што је то овде ретка и скупоцена ствар. На крају обеда један човек бронзана лика, у коме блистаху два бела ока уђе у одају. »Ево га, рекоше ми, то је онај који оста после борбе на Струмици.« То је био један српски пешак циганин. Носи виолину под мишком јер је у исто време и свирач и војник. Сваки пук словенски има тако по једног чије их виолине и песме у часовима бола и туге блаже.

И овде, где смо ми сада, оне вечери када би упад, мајор Милијашевић и његови официри вечераху а овај исти циганин им свираше једну народну мелодију: »Да ли ће једном прођ, та црна несретна ноћ, од кад си драгане мој, у крвав бој!... Бог заштити певача који, и ако на три места рањен, успе да измакне злочинцу непријатељу.

— Циганине, певај нам ону исту песму коју си оне вечери певао!«

Овде, у овој истој малој кућици, на обали Вардара, за овим истим малим столом! И исти онај свирач! То је евокација драме, скоро њено обновљење! У једној мирној, црној ноћи, као ова што је, мајор Милијашевић вечераше мирно са својим официрима. Бугарска је граница на пет километара одавде, али Србија живљаше у миру са Бугарском. Ко би могао и посумњати да су се за време мира комитације концентрисале на неутралном земљишту? Ту бејаше неколико малих српских одељења, која осматраху врхове, али ноћ беше мрачна и неодаваше сени оних, који се крећу. Српски војници мирно су вечерали. Па ипак, дуж јаруга, окомака и литица и врхова креће се једна гомила нападача. Има их 10000, Бугара, Турака, па чак и Аустријанаца. Предводе их чувене вође, Аргир и Стојко; један од њих је отомански поручник. Немачко злато их је занело. Обичне протесте комитације примаху по 2 фр. дневно. Али германска посланства у Софији обећала су награду од 100000 фр. онима који баце у ваздух мост на Вардару, јер, када мост буде уништен, Србија ће бити лишена муниције, а сем тога и комуникација између Париза и Петрограда биће пресечена. Сто хиљада златних франака! При помисли на то, комитације унапред беху опијени.

Прелазак границе у батаљонским колонама. Имају модерно оружје. Ко може оспоравати учешће софийских министара? За ову војску од 10.000 људи — опколити српске страже скоро је играчка, забава. Комитације изненаде јаднике, мучећи их пре последњег ударца. Једно са другим, мала стражарећа одељења подлегосе. Али пушчана ватра знак је за узбуну. Милијашевић у журби скупи своје војнике. Циганин оставља своју виолину и узима пушку. Позади лаких бедема заузима се положај. Освајачи избијају са свих страна: од Валандова, од Пираве, од Терзели. Један против тридесет — али се стражари ипак туку. Дивљи отпор. Кота 150 је последње уточиште Срба. Положај доминира железничку пругу и штити вардарски мост, кога непријатељ тежи да ма по коју цену заузме.

Борба је некорисна, луда. Други би се повукли. Један против тридесет! Ту је река. Прећи и живот је спасен! Друга обала је спас. Али нико не одступи. Радије смрт! И они умиру, гину... Водови падају један за другим. Комитације јуре, чупају језике, боду очи, острвљени на лешеве. И Милијашевић је погођен. Срба има још 20, мало после још само 10, потом 5. Отпор траје од 10 часова увече, а сад је већ 7 изјутра. Остају двојица, па, мало потом, један једини: овај Циганин. У томе моменту чује се звук трубе са оне стране реке. Помоћ! Долазе, ево, ево их већ! Комитације се прибирају, оклевају, одступају, беже натраг. Мост на Вардару је спасен!

Једини, који је преживео ту ноћ — ево га, преда мном је. Његова виолина јеца, као оно прошли пут, пре шест месеца, пред онај кобни упад. Тада је затегнутост између Софије и Ниша била мања. Тада Бугарска још не беше мобилисала. Али још тада немачки агенти покушаваху све своје напоре код Радо-слављевих министара. Тада Србија живљаше у миру са Бугарском. Данас пак, данас је скоро рат. Савезници су се умешали. Да ли ће плам букнути и на Балкану? Можда ће кроз осам дана а можда одмах сад, после неколико тренутака, Бугари ће понова учинити упад али овога пута са потпором Бугарске стајаће војске.

У малој колеби, Циганин пева као оне кобне ноћи што певаше..... »Да ли ће једном проћ', та црна проклећа ноћ«..... Напољу, у сенци, чује се неки шум, озбиљан, тежак и одбија се кроз ноћ... Да није опет то упад?

Не.... то је Вардар чији таласи хуче и ветар који тутњи и риче.....

Г Л А В А Ш

У очекивању Грчке одлуке

Ескадрон грчких хусара оставио је на подне Кавалу. Лепе грчке девојке беху на праговима својих кућа и викаху: »Зито« војницима који одлажаху на границу. Њихови карабини беху окићени цвећем а трубе весело трубише. Кавала је, на жалост, мала и њене улице стрме да би се могао извршити дефиле. Па ипак, коњаници беху испршени у својим седлима. Већ излазимо из вароши. До нас, допираху кроз пољску тишину одједи последњих опроштаја. Овога пута — то збиља беше одлазак за вероватну битку.

Од хусарског — ти хусари имађаху само име. И њихове старешине поскидале су зелене доламе са гајтанима и навукли униформе и капе каки боје. Имућнији официри, који имају чистокрвна грла, оставише их у депо-у, претпостављајући њима за рат мале македонске коњчиће који иду без спотицаја дуж окомака и литица, поред које би и саме дивокозе имале вртоглавицу. Ескадрон, у ратној спреми, губљаше у боји, али добијаше у снази и живахности. Хусари се кретаху ходом. До мрака је требало стићи до кантонмана на Меци, дуж пруге која води од Сереза за Дедеагач. Кавала нам изгледа као мала гомилица белог камена крај мора. Блистање плавог залива по коме баркице ношаху своја бела крила, све се већма удаљаваше од нас. Као позлаћен сунцем, Балкан се уздизаше десно од нас. А на северу окомци Родопе просецаху хоризонат.

Пре но што би се испели ка томе паклу од камена, са кога бугарске комитације вребају македонску

равницу као што орлушина вреба свој плен, наш пут обилази око једног плато-а пуног зеленила, симетрично расејаног. То је чувено земљиште кавалског дувана јединственог у свету по квалитету биљке коју производи. Ко год има на овој висоравни ма и неколико стотина квадратних метара земљишта — богат је човек. Овде земљиште стаје осамдесет хиљада франака хектар. Сопственици овог ретког земљишта су Грци али га обрађују Турци.

Само муслимански сељақ има стрпљења да обрађује неупоредими кавалски дуван, чија свака стабљика не треба да има више од четири листа, који се беру један по један, када сунце зађе, у онај час када скупоцена биљка даје свој најбољи мирис. Берба ће скорим. По садовима, раденици Турци, мушкарци и жене, скидају сувишно лишће. И ако ми пролазимо на нас мало пажње обрађају, и тек кад ми прођемо, они главу подигну. Да ли зато да нас очима прате или да би се занели у вечити сан фанатизма, у који Мухамед пре петнајест столећа, увуче свој род.

Командант притера свога коња мени и рече ми:

— »Само што је помислио да ово парче висоравни уступи Бугарима, Веницелос је морао, пре шест месеци, да одступи. Зар европске дипломате, који говораху о могућем споразуму између Атине и Софије, зар они нису никад могли прочитати срце једнога Јелина? Много, сувише много има крви између Бугара и нас. Савезници нам предложише да устанемо противу Турака, Немаца. Нисмо ми мрднули. Али кад се тиче Бугара, за дванајест часова ми смо мобилисали! Тукао сам се противу ових на Кукушу. За њима сам продро у Серез, у Дразу, тек што је они беху напустили. Требало је видети онај покољ, што су они починили међу грчким становништвом! Видео сам својим очима мале главеце грчке деце, које они бежаху одрубиле и са којима се титраху. Ах, господине, како, колико их ми мрзимо!»

Официр има онај изглед Грка планинца из Старе Грчке, натмурен, прекаљен, груб према себи и дру-

гима, који спава на тврдој земљи а живи од шаке маслина.

Он настави: — »Ако дође до рата, то ће бити рат до истребљења. Потребно је да неко од нас ишчезне. Они или ми. То ће бити рат као кад комите ратују. Кад се дође до заробљеника, они их живе пеку, пошто им претходно почупају језике. Али, ми смо спремни. На ретким врховима, приступним од наше границе направили смо маскиране ровове. Имамо више од 400.000 људи не рачунајући Крићане који ће дотрчати и грчке легије из Америке, које ће нам доћи опремљене, обучене, наоружане. Помоћи ће нас и Савезници. А, нарочито незаборавите, ми их мрзимо!«

Пут се одвојио од обрађеног поља и вијуга између два планинска масива. Зашли смо у сам Балкан. Предео пун дивљине. Као у прво доба света, тако изгледа овде. Све је испреметано. Овде су, изгледа, морали митолошки богови ратовати. Само је мач Титана могао да створи пукотине у овој каменитој планини. Врх, јаруга, окомак, пећина — цео хаос природе открива се овде, онакав какав је био при стварању света. Тамо, где су столећа успела да наслажу мало земље по камену, ни једна биљка, ни једна травка не ниче. Ту ни дивокоза не би могла живети. Па и сама птица бежи од ових застрашавајућих крајева.

Једини је човек ту наишао на уточиште, да припрема пљачку и злочин. Земљиште ствара народе. Само у таквом једном декору, могле су постати комитације. У склоништу неприступне планине, он ту припрема разбојништва, јуче против Турчина а данас противу Србина или Грка. У дољи, богата равница македонска, са веселим селима засађеним дудовима, лозом или лимуном, сама се намеће разбојницима као плен. Па, кад дође до плена, кобац јури, враћа се своје уточишту, у ваздух, у висине.

Мир по Балканским ратовима никада не осигура затишје на Балкану. Четири непријатељске расе, фанатизоване узајамном мржњом, у потаји су се спремале. И ако у својој земљи, наш ескадрон кретао се

у борбеном поретку, са истуреним извиђачима и патролама. У колико смо се приближавали бугарској земљи људи су били све озбиљнији, њихов поглед све оштрији. Цвеће је поскидано са карабина и бачено.

Пред мрак стигнемо у кантонман код Меце. Ескадрон ће ту остати. Само командир и четири војника одоше до границе а и мени би допуштено да га пратим. По незамишљено страшним стазицама, које воде крај дубоких провалија, пењемо се ка врху. Један позади другога, пробајући земљиште које се местимично рони, њушајући по самој стазици, наши мали коњићи крећу се по страховитом путу. Сунце је зашло и сумрак даје Балкану још много фантастичније размере.

Мобилизација није изненадила грчку пограничну стражу. Јер за њих рат траје без престанка: у сваком тренутку ту је непријатељ, кријумчар, бегунац или комитација.

Најзад прелазимо и последњег стражар. На једном малом платоу десетак војника седе око једне ватрице, на коју ложе са муком покупљено шибље. Нагазимо се на 1500 метара висине и ветар, хладан, дува поамно. На 300 метара одатле светлуца друга ватра, са друге стране камена који служи као граница између ова два непомирљива народа. И, када ветар дува к' нама, груб ритам једне бугарске песме допире до нашег уха. Познао сам је, јер сам је чуо у софијским улицама:

»Она ће бити наша, Македонија,

»Од језера Охридског до Вардара.

Грчка стража одвраћа им једном својом ратничком песмом, која изражаваше мржњу и жељу за осветом. Баш као што се антички хероји изазиваху, чикаху пред борбу.

А црвена ватра бивака ствараше огромне сени по планини...

ГЛАВА IV.

Ниш, тробојкама окићена варош

Шест месеца је прошло од како сам прошао кроз Ниш, варош црних застава, када на сваком прозору тифусом окуженог града висаше црна застава, означава кућу кроз коју је тифус прошао. Данас сам понова ушао у Ниш, варош тробојних застава. Има их по улицама, по трговима, на мосту, изнад свију врата. Поглед наилази на многе кокарде плаво-беле-црвене чак и у излозима радњи и на роговима теглећих бивола.

Казали су ми; »знате они ће доћи! Очекујемо их!« И, да би они осетили да их Србија од срца прима, Ниш се окитио, као за свечаност. Сиromaх, окитио се, као нека утакмица која као украс и накит има само неколико пантљичица у боји и пољско цвеће. И најмање село у Француској дочекали би са више украса свог среског старешину када га обилази. Па ипак, за Ниш то је било сувише и сувише и дирљиво. Јер овде, разумите ме добро, нема ничега, ничега. Нема дрва за диреке за грбове па ипак дирекци су постављени. Нема платна за заставице, па ипак заставице су сашивене. Како није било људи — пошто су ови у борби — да подигну славуке, узети су за тај посао аустријски заробљеници, услед великих топлота једва да је мало застао пошто је пре тога месецима учинио Ниш тифусним градом. И још уз то једна нова беда. Непријатељска најезда, треба само да падне на овај несретан народ! Београд је у ватри; На Балкану граничари очекују само појаву Бугара. Оба фронта су једновремено заgroжена и никад

тренутак није био тако озбиљан као сада. Па ипак цео свет овде, настао је на томе, да се што боље дочекају очекивани гости. Ниш је премазао лица својих кућа, поправио калдрму својих улица, украсио своје доmove: Србија очекује Французе!

Турска на умору гледаше како под притиском наших попуштају врата Дарданела. Русија, скоро готова да почне своје снабдевање кроз отворене Дарданеле почињаше своју офанзиву са својим козацима. Грчка се спрема да ослободи своју браћу у Малој Азији а Румунија би готова да пусти своје хусаре у Трансилванију. Германски амбасадори у Букурешту и Атини слушаху како на Балкану одзвонава Немачкој. За Кајзера, пад Стамбола значи почетак свршетка. Цареви из Берлина и Беча одговараху Енверпаши, који вапијаше за помоћ! »Држите се само, ето нас! Софија опијена нашим златом, залуђена нашим обећањима уз нас је. Макензен ће прећи Дунав, поробиће Србију и преко Бугарске пружиће вам руку. Застрашени Грци и Румуни оставиће нас на миру. Држите се само! Ми идемо к вама. Наскоро, ми ћемо услети да постанемо тирани света«!

И, три читава месеца знало се за све ово али није се хтело поверовати у то. Говорило се! „Немачка офанзива против Срба је блеф.“ Канцеларије у Лондону и Петрограду декламовале су као хипнотисане: „Бугарска неће никада устати противу Русије коју је она створила, противу Енглеске која је помаже“. Па ипак, требало је истини погледати у очи. Софија мобилиса и Макензен концентриса своје трупе на Дунаву. Шестог октобра, предходница француског експедиционог корпуса искрцала се је у Солуну да донесе, у то критично доба, мање материјалну помоћ него моралну потпору. Али, дали ће они овамо доћи? Макензен да би предупредио помоћ Савезника схвата важност броја људи а и муниције. И једног јединог дана, 50.000 граната падоше на Београд. Милијони килограма барута, бакра, челика, динамита, експлозива, а Београд је отворена варош! Сем грађана и камена — ничег другог нема. Бомбардовањем рањено и по-

бијено 600 стараца, жена и деце. Али Немачка не гледа на то. Она има топове од 420! Они гађају од Панчева на 14 км. од Дунава. Па како онда да им се одговори на ту даљину? Има хаубица на стотине! Лаки топови су руски, заробљени од Хиндербурга у Пољској. Пакао од митраљеза! Ни болнице нису поштеђене. 6. у 11 часова непријатељ који мисли да је својим бомбардовањем уништио све, ризикује један свој батаљон на савској обали, ту је Ада Циганлија, мирна, нема, скоро пуста. Аустријанци приступају али једна српска чета, сакривена у трскама и рогози, скаче. Србин је страховит! Јуриш уништавајући! И за петнајест минута хиљаду непријатељских војника је убијено, подављено, поробљено. А, Сава носи собом остатке, лешева.

Око поноћи, други покушај. Овога пута на Дунаву: 3000 људи Немаца и Маџара, искрцавају се, захваљујући мраку, код кланице. Команда је у рукама пруских официра. Савезнички топови отварају ватру, обарају на земљу читаве водове. Па ипак, око 2000 успевају да продру до вароши, кроз Душанову улицу. Македонци добијају наредбу да јуришају. Међу њима има и Албанаца, који су рођени као војници. Срби избијају из свих улица. Страховита борба прса у прса одпочиње код самог позоришта. Отвори на каналима за воду и сувише су мали, узани да приме у се крв која лије дуж простора. А 700 кућа, које горе — цео један квартал код Славије — осветљавају ову драму. Борба се води свуда, на крововима, у подрумима. И сунце, које се рађа, види како Немци одступају, беже обали под заштитом својих батерија. Београд је окужен задахом мртвих. 7. нови покушај код Јарка, Дреновца, Пожареца. Нови порази за непријатеља и поред њихових жестоких напада. Осмог код Рама Аустријанци губе 2000 људи, код Забрешја 3000. Али најзад, Немачка тешка артиљерија савлађује овај очајни отпор. 9. Срби напуштају Београд који се више не може држати. У то долази грчко издајство. Бугарска офанзива. Борба у једно исто вре-

ме на све стране. Нека Савезници пожуре Србија је опседнута тврђава која очекује потпоре помоћи.

Овде, у Нишу који још за то незна, лепе српске девојке непрекидају своју свакодневну шетњу на нишавској обали. И када сунце буде при заходу, оне одилазе, смешећи се, гледајући својим лепим, великим очима младе људе који пролазе.... Триумф живота, љубави над смрћу!

ГЛАВА V

У српском главном штабу

Крагујевац! Крагујевац! Та једна мисао оживља-
ла је аустријску војску у оно доба када први пут уђе
у Београд: доћи до Крагујевца, крагујевачког поља.
Оним ретким старим сељанима, који остадоше у сво-
јим селима, аустријски извиђачи довикиваху млатају-
ћи својим копљима:

»Идемо у Крагујевац. Где је пут за Крагујевац?«
Неколико стараца одговорише, климајући главом:

»Крагујевац је и сувише далеко за вас и ваше
коње! Никад неће те доћи до њега!« Стари су ту сло-
боду платили својим животом.

Као што је Београд престоница Србије, Крагу-
јевац је центар Србије. Ка Крагујевцу се сведе сви
правци нападног марша: од Дунава, Саве и Дрине.
За одбрану Крагујевца, као да су и саме природне
препоне груписане у једном кругу: на северу Горња-
чки масив, на западу Руднички масив, а са југа Ко-
паоник. Ко држи Крагујевац његова је Србија. И ту,
у Крагујевцу, на крагујеву пољу, српски главни штаб
установио је своје седиште од почетка аустријског
рата. Ту прво стиже вест о паду Земуна; Крагујевац
први доби вест о маршу на Сарајево. Доживео је да-
не пуне среће, одушевљења први је добио кроз теле-
фонске жице, триумфалне вести. Сазнао је за триум-
фални улазак Престолонаследника Александра у Ви-
шеград, за заузеће Мачковог камена од Краљевића
Ђорђа, те страхотне планине чије батерије заузе срп-
ска пешадија на бајонет. Али, он је доживео и тра-
гичне тренутке. Из њега потекоше наређења за три
узастопна одступања.

Крагујевац је већ ушао у историју. Ушао је као многи скромни градови, за дуго незнани. На први поглед ништа не открива, не одаје страшну драму, чији је неми сведок Крагујевац, већ четрнајест месеца; мала станица без путника, без робе; улице успаване, баште расцветане; војника мање но на другом месту, и, ако би ко хтео да пише какву романтичну књигу, саветовао би му да пробави извесно време у овом сањалачком, мирном граду. У овом мирном месту ја сам осетио најјаче утиске у мом животу. Наш посао, дописнички, чини нас често сведоцима великих узбудљивих сцена. А ја неznam ни једну која чини веће утиске до аудиенцију код маршала — војводе Путника, генералисима српске војске, у његовом главном штабу у Крагујевцу.

Треба замислити једну кућу обичне, званичне спољашности, једно окружно надлештво. На вратима стража — војник III позива, један ветеран седе браде, који је опасао преко свог скромног сељачког одећа фишеклије. Пењете се по већ дотрајалим степеницама. У предворју један обичан жандарм прегледа вашу дозволу за посету па, пошто је та формалност извршена, да вам знак да га пратите и онда идете кроз неке ходнике. У колико се више приближујете циљу, ви видите да ваш вођа све обазривије гази, све лакше гази, гази тако да на крају чисто клизи на врховима своје обуће. Да нема ту случајно кога де је тешко болестан? Пред вама су једна врата и кроз њих допире до вас кашаљ. А тај испрекидани кашаљ као да некога гуши, дави, рекао би човек, као да је неко у ропцу, самртном мучењу.

Жандарм који иде пред вама куцнуо је три пута, као неко пиштање, чуо се један глас: »улази! Врата се отварају ви се налазите у соби за рад маршала Путника. Налазите се у једној соби чија је таваница од отесаних греда, а зидови окречени обичним кречом. У једној соби тако празној, да је ни сеоски учитељ не би пожелео, у тој соби један велики сто од сировог дрвета и три столице, плетене сламом. На столу карта и телефон. А осем тога, још и једна ло-

жница са једном постељом. Ништа више, ништа мање. Постеља није од оних пољских кревета на којима команданти армија одремају неколико тренутака у међувремену двеју битки. Ова постеља је прави кревет, са чаршавима, много јастука, то је кревет једнога болесника који има грозницу. Са те постеље на којој је обучен лежао подиже се Путник. И пред собом видех једнога старца, чији су покрети дрхтали, корак несигуран, посрћући. Рука се хвата наслона столице, са напрезањем, кога војвода чини да би савладао свој испрекидани кашаљ.

— Знате, рече ми муклим гласом генералисим, ево већ петнајест дана како се не дижем из постеље.

И ја се осећам необично узбуђен пред овим старим ратником. На лицу, чије су црте болешћу скоро уништене, виде се само очи као од челика које живе, огледало једне несавладиме душе. Један тако моћан, силан дух, у једном тако слабом немоћном телу! За четири године на овамо дивном старцу, за кога сваки час изгледа да је последњи, ово је пети рат. Пет ратова који чине само један, дуг, страховит, неутољив, један титански рат. Тукло се са Турцима, Бугарима, Албанцима. А ово је десети месец од како и Аустрија би побеђена. Узбудљива годишњица! Срби су на Дрини. Положаји добри али француска снабдевања су у застоју. Немање муниције свело је батерије на ћутање, на мир. Пешадија је узнемирена што не чује позади своје пријатеље — топове из Крезона. Одступање је неминовно под заштитом последњих зрна. И, једновремено јуриш Аустријанаца на празне ровове на Гучеву! По том Шабац, Лозница, Крупањ, одступање! Опет одступање!

Одступати, непрестано одступати? Војска је узнемирена. Групе се скупљају пред Ваљевом. Ваљево је незаузимљиви бедем. Овога пута примиће се борба пред Ваљевом. Код Ваљева сачекаћемо Аустријанце! Али, из Куагујевца стиже наређење »још назад! Ваљево напустити!« У војсци онда скоро очајање, побуна војника, капетана, ђенерала. На простору на даље одступање: доста бежања! Хоћемо да дамо от-

пора! А Војвода одговори: још није време! Цео главни штаб преклиње га, па и сам краљ. Три дана и три ноћи, војвода Путник са срцем од туча, у телу без моћи, одбија, он је изабрао свој терен и свој час. За војводу, то време преставља муницију. Попуна стиже најзад, 20. новембра, тога дана маршал оставља своју постелу. Стари ратник навукао је Аустријанце, до ложаја Рудника. А на огромним планинским окомцима скупила се српска војска. Кише непрестају. Пuteви блатњави. При повлачењу, Путник руши мостове, пруге железничке, магацине и слагалишта. Аустријанац се заглибио, огладнео је. А то је маршал и хтео. И тада вели: »Дошло је време!« Потписује наређење за офанзиву и поново пада у постелу, исцрпен трзавицама, исцрпљен генијем. То се догађало 20. новембра 1914. год. А 2. децембра краљ Петар је понова ушао у Београд. Прелазило се, под борбом, по 30 километара дневно. Перо у дрхтавој страшној руци, хартија са ознаком врховнога штаба, телефон на столу! Сцена та догађала се овде, у овој скромној соби у Крагујеvcу.....

Данас, отпор се даје Немцу. А можда ће се још ове вечери морати на другу окренути срећу, према Бугарима. Рекли су ми: »потребно је да нам он још живи. Он нема права да умре пре успеха, пре краја!« На жалост! Ко може да зна сутрашњу драму. Старина живи. Са своје постеле патње, у овом тренутку, он наређује четрдесету битку у овој незавршеној серији ратова. Четрдесета битка! Она, помоћу које се војвода нада, да по други пут одбаци непријатеља с оне стране Дунава!

Глас генералисима је скоро пиштећи:

— Од кад сте из Солуна?

— Шести је дан, војводо.

— Јесте ли видели искрцавање савезничких трупа?

— Јесам, војводо.

— Колико?

— Један батаљон, војводо.

— Колонијалних трупа?

— Зуава, војводо.

— А топова?

— Нисам видео артиљерију, војводо.

— Познајете ли генерала Сараја?

— Не, војводо.

— Лепо! Захваљујем. Ви желите да одете на Дунавски фронт? Идите! Идите да видите какви се напори чине да се спасе једна Краљевина..... са Божијом само помоћи!...

— То је све и ја се повлачим. Врата се замном затварају; у ходнику ме очекује онај жандарм што ме је довео. Корачам тихо за њим кроз полумрак и тишину док оданде, из собе где се гуши војвода, јак кашаљ пиштећи и испрекидан одпочиње поново.

Г Л А В А VI

Борба против невидљивих Немаца

Почев од Лаповске раскрснице, већ се осећа фронт. Још се, истина, не види блесак топова, још се не чује распрскавање шрапнела, али депови коња и кола, који се налазе уз пругу дају пределу неки ратнички изглед. Једна болница посејала је своје шаторе на обали Мораве. Још празна, она очекује свој део окрвављеног месца. Американске болничарке, гологлаве и у чизмама, гледају како наш воз пролази. Један француски аероплан фарманова система, лебди изнад Паланке. Небо је мрачно и ниско. Апарат лети скоро изнад саме земље. И, по оваквом времену које онемогућава свако извиђање, вероватно да пилот врши само пробу мотора. Па ипак срце се већ мало стеже. У колико се приближује извесна поступност у импресијама вас обузима. У приближавању ка битци има нечег вишег, трагичног, можда, него ли у самој битци.

Железничка пруга пролази кроз лепу средину Моравске долине. Она је лепа, та долина са зеленим пашњацима и жутим пољима. Село је близу села, јер је земља у овом делу Србије богата и допушта ономе ко је обрађује, раскош у многобројној деци. Ниски оцаци пропуштају дим од ватре на којој се припрема вечера. Лако је замислити читав један мали свет у заклону ових топлех кућица. Али, вај! Долина је и сувише широка да би је бранили од инвазије, која је већ успела да се пребацује преко Дунава. Узалуд око, у нади на сретни отпор, тражи на удаљеним златњикавим, од јесени, брежуљцима положај за прихват, где би српски батаљони зауставили своје одступање, окренули се, ископали ровове и укрстили бајонете вичући: »стој! Даће се не може!«

Али, на хоризонту ничег другог до благих брежуљака скоро равних као раван који их ограничава. Након године дана, офанзива се обнавља, али на другом правцу и са другим људима. У октобру 1914 год. Аустријанци пођоше од Дрине. У октобру 1915 год. Немци полазе од Дунава. Каквоћа инвазије није иста, терен да би се иста могла задржати, мање је повољан. Пре је ту било Ваљево и Рудник страховито природне препоне. Овога пута, једине препоне су Михаиловац, Осовац, Врбовац. Прошли пут се имало посла са Пољоком. Данас се нападач зове Макензен.

Све се то зна. Зна се још и то да је војвода Путник говорио кратко, са одлучним гестовима. Зна се да је Дунавска артиљерија позвата журно на Бугарски фронт- Пешаци, узнемирени, окрећу главе ка положајима на којима, колико још до јуче, знађаху да има француских топова, тих топова чија послуга беше онако горда и која их кићаше цвећем кад би пролазили варош. Борци већ предосеђају нешто. Један од њих рече ми: »то је грешка политичара! Треба бранити и Дрину и Саву и Дунав и Неготин и Пирот и Вардар. Сем тога, ако се Албанци побуне треба бранити и Ситницу. Треба распарчати своје снаге, своју пешадију, своју артиљерију, своју коњицу. Треба поделити на двоје једну једину авијатичку ескадрилу. Час је трагичан претње и опасност са свију страна!»

А Французи још не долазе!

Кад ли ће доћи Савезници? Ах! страшно самртничко питање, које је овде на свима устима, које вас зауставља, на улицама у вароши, на путевима у пољу, на железничким станицама, крај постеља рањеника, свуда! Кад ли ће доћи Савезници? То, узбудљиво питање вас сусреће свуда, кроз погледе деце, жена, старца. Оно је и у згради где је скупштина. Оно је у ходницима лутајућих министарстава. Оно је на свима лицима. Ако би срели војне возове који преносе трупе испијена лица би вам добацила у пролазу: Одсечени смо! Кад ће доћи Савезници? и у вечери која падне чини вам се да и саме ствари то говоре. И долина

Мораве кроз коју сада пролазимо, цела долина са својим напредним селима, са својим топлим кућицама, својим ниским оцацима из којих се пуши дим од вечере, све, и зелени пашњаци и пожутела поља, изгледа да довикују, да питају: Ми смо нова Белгија! Кад ће доћи Савезници?

Сутра, по овој веселој равници која је хранила људе, граната ће ломити дрво, рушити кровове. Ватра ће уништити све. Постаће пустиња. Гледам овај предео и он оставља на мене утисак онога који је осуђен на смрт. На 2 км. северно од Паланке воз стаје. Очекује нас један аутомобил да нас одведе до положаја где ће Шумадијска дивизија покушати да задржи непријатеља. У главном штабу српском казали су ми: »Идите да видите!« — Идем, ево, да видим.

И, пре свега, ја видим широку, тиху раван, на коју полако пада вече. Један бод коњице иза једнога шумарка, једна амбуланта крај пута, један жандарм који пролази у галопу. Ето то су једине слике које у овом тренутку дају живота пределу. Па ипак, у овој равници, на околним брежуљцима, две војске налазе се једна према другој. Српска војска једва се назире. Немачка, пак, остаје за све време неопажена. Али ипак, она је ту шћуђурена у овом декору сиве боје. Она је ту. Зна се и њен број, и њен састав. Њоме командују генерали фон Радек и Лохов. Ту је 83. 113. 168. пук; ту је 4. драгонски, 1. батаљ. ловаца, 6. дивизија из 3. армијског корпуса. Ту је и 214. пешад. пук, »лутајући пук« који је био на Ипру и код Араса и пред Варшавом. Пре осам дана, тај пук је први ушао у Београд. И, према једној јединој нашој дивизији Немци имају 80.000 људи али ни један једини бајонет не да се видети.

У осталом имали, у опште, тај непријатељ бајонета? Има ли пушака? Човек има права да у то посумња јер они се крећу напред само помоћу топова. Данас је 9. октобар. 24. септембра македонски батаљони су извршили јуриш, један против двојице, по београдским улицама. Тада су Срби први пут видели

Немце. Да ли ће то бити и последњи? Могло би се и поверовати у то, јер, ево већ петнајест дана ни један се војник непријатељски не показује. Па ипак, тај непријатељ наступа; он је ту. То је борба против невидљивог непријатеља!

Битке су као и олује, непогоде, претходи им увек затишје. Наш аутомобил стао је у подножје једнога брежуљка и ми се пешице пењемо на узвишицу. Стој! Стој! Две силуете коњаника на седлу појавише се пред нама. То су официри који треба да нас одведу на положај. По околном пољу још од пре петнајест дана у пркос присуству аустријских батерија, српски сељаци обрађују земљу. Скренули су ми пажњу да пре но што се испењемо горе, да ће мо проћи логоре десетак батаљона. Гледам око себе, али не видим ништа. Па ипак знам да се на наша кретања мотри, да су телефонске жице већ јавиле за мене. Већ је дуго од како су стражари, које ја не видим, видели мене. Кретао сам се кроз средину једне дивизије па ипак никога нисам видео: ни шајкачу ни бајонет. На врху брежуљка је једна колеба; у њој један човек. Треба прићи корак — два да би се уочиле еполете од злата које означавају чин, скоро невидљиве, толико су потамнеле. Лице је поцрнело на сунцу, киши, ветру. Ја се налазим пред командантом Београдске војске.

Генерал ме уведе у колебу; један пољски кревет једна клупица, једна ватрица чији пламен пројектује наше сенке на оплетеном зиду од грања. »Ратујући рече ми он, ја сам заборавио како се живи по кућама. Ја сад спавам само под оваквим кровом као што је овај.« Одатле он шаље своје заповести. Ту он живи сам, имајући за своје друштво једнога жандарма, једнога телефонисту и једнога пса. Са прага колебе око може лако да види обалу Саве, земунски пут и висове Бежаније, за којима су дефиловале аустријске батерије. Непријатељ се још није усудио да крене из Београда. Тамо доле, на саставу Саве и плавога Дунава диже се бела престоница, бели град, кога одавде видимо. Лако је опазити све детаље његове, квартал око

Славије, град Калимегдан. А она зелена пега усред воде — то је Ада Циганлија.

Ада Циганлија? Када је први пут обиђох, њено име је изазвало у мени успомене на Невска острва, на она острва где се цео Петроград пре рата прикупљаше забаве ради, уз прасак отварања шампањских боца и мелодија циганских песама, а у пустом Београду под аустријским топовима, да ли ће се где наићи на мало живота, на виолину која јеца или на жену која пева? Ах, да лепог малог острвцета лепе Аде Циганлије! У брзој води Саве огледају се њене врбе. Обале су окићене трскама и воденим израшћем. А не би било чудно, да се у овом декору, наиђе на завијутку какве стазице на нимфе које играју по цветном застоју.

Али на жалост, по Ади Циганлији играју гранате. Као музика — писак куршума. Да би освојили ово неколико квадратних метара земље бацио је батаљоне, пукове, дивизије аустријски цар. Хрвате, Чехе, Влахе, Мацаре, Далматинце. Све расе царства ту су се с томиле. Требала је Макензенова артиљерија и његови Баварци па да одатле отерају Србе. Данас је туђин господар Аде Циганлије; али ипак је тако мала да је требало побацати многе жртве чије је животе она коштала, у воду, јер их она у се није могла примити.

Јадни Београде! Прошло је скоро шест месеци од како последњи пут прођох кроз твоје улице, од како лутах поред твојих радњи са спуштеним засторима, једна једина херојска посластичарница је била отворена. Место је било мало али посластичарница добра. Ту око 5 часова, долажаху авијатичари из француске мисије на шољу чаја, ради кога колачића, јадни Београде! Изгледао си тада нем као неки град фараонов на обали Нила. Рат није могао истерати из тебе једну старицу која сваког јутра у пркос ватри аустријских предстража одлази на Калимегдан да мрвицама нахрани изгладнеле врапце. Београде! Волео бих да

сам у твојим улицама. Волео бих да сневам пред твојом скупштином. Зграда још не беше завршена и српски официр, који ме тада вођаше рече ми: темељ овој згради постављен је пре Српско-Турског рата. Ми смо тада били мала Краљевина од 2,500.000 становника са 100 посланика. Од тада је протекло 4 рата. Заузели смо Скопље, Вардар, Македонију. По аустријском слому имаћемо Босну, Херцеговину, северну Албанију. Биће нас тада 12.000000 Срба са четири стотине посланика. Никад ова зграда неће моћи примити у се толико света! »Да лепих снова из добрих времена«!

Вече је пало. Ступамо у прве ровове. »Видећете лепе ствари!« рече ми један од мојих вођа. »Шваба ће нас ноћас опет напасти са артилеријом!« Па додаде: »Према нама имају пет пукова артиљерије«. Ја знам шта то значи. Одвели су ме на коту 118. Један тридесетогодишњи мајор ту организује одбрану. Кота 118 чини саставни део од освајачких ровова. Одатле се доминира цела раван.

Бал почиње тачно у 10 часова по средње европском времену. Једна граната, две гранате, три гранате, плотун од по дванаест. Непријатељ гађа са 150, 190 и 305 милиметара. А ми имамо само пољске топове! Нашто онда и одговарати. Непријатељ нас бомбардује са 15 километара одстојања са друге стране Дунава, а наши једва добацују до 6000 метара. И, зато ми ћутимо. Оно што су моје очи виделе, мој мозак није био у стању да запамти. Још и данас, након двадесет и четири часа, узалуд покушавам да обновим, средим своја осећања о утисцима за време тих паклених часова бомбардовања. Знам да је трајало целе ноћи — и то је све, што знам и чега се сећам.

Најпре, зрна се распрскаваху у линији изнад села, по том окретоше се к' нама, приближавајући се по 50 метара поступно. Шрапнели као да полажаху на јуриш ка нашим положајима, баш као пешадија у стрелачким стројевима. А по том, као да је неко помамно коло почело да се врти око нас. Заглушеног уха, ужарених очију, надражена грла, од дима-експлозива ста-

јали смо тако припијени један уз другога држећи се рукама за ивицу земље да не би попадали. Као да сад видим једног старог поднаредника са Кара-Ђорђевог Звездом, оштра погледа, стегнутих вилица, обгрлив пушку која му сада није ничему могла да послужи. Као да сад гледам наше батерије које под распрскавањем шрапнела напуштају Осовички положај и вође са бичем у руци како вуку волове за рокове.

Једна ми је само одређена, јасна успомена остала. Могло је бити око 5 часова изјутра, био сам се увукао у једну рупу крај телефона на Осовичком вису. Чуо сам ово: ало! Овде је кота 115..... Мајор Ђукић! Али ми се нисмо повукли..... Ми смо још увек на истом положају..... Кота 115 не постоји на карти? Наређење да се остане на коти 118..... Али, реците генералу да ми нисмо ни мрднули!..... Сигурно је од бомбардовања смањена за три метра!

Могао бих се дуго мучити, али се ничег више не могу да сетим. Када свану само на нашем сектору беше 200 мртвих и 600 рањених.... Ниједно зрно ми нисмо могли опалити. У 8 часова добисмо наређење да одступимо. И, када се окренух ка Осовичком гробену учини ми се да је само за једну ноћ под стреховитом ватром, променио свој облик.

Г Л А В А VI

Први дан одступања

Небо сиво, земља сива. Као да је околина узела на се изглед наших душа. Шумадијска дивизија је утрошила 10.000 артилеријских зрна за 10 часова. Сада може бити око 8 часова изјутра. Напуштамо Михаиловац, Врбовац и Осовац. Од данас кључ Мораве је у немачким рукама. Надјурући од Београда, они ће моћи продрети кроз долину која их води ка бугарској војсци. Наше рањенике извлачимо и евакуишемо под ватром. Има их 600. За то време један аероплан лети над нама на висини од хиљаду метара а ми немамо топова за управно гађање. Француска полу ескадрила придодата северној војсци немоћна је да гони немачке апарате, поред све вештине и хероизма пилота. Немци лете 120 километара на сат, имају по два мотора, 2 митраљеза, и три места. А наши фармани старог модела прелазе једва 80 км.

Немачки таубе, у пуној безбедности, посматра нас. Преко телеграфије без жица корегира ватру тешких батерија на бежанију, чији шрапнели прате наше болничаре. Наша носила неће сва доспети до завојишта! У 10 часова наши батаљони изнурени и проређени, без да су и један метак опалили, почињу да се повлаче на југ. Онај, између нас који би окренуо главу у назад да последњи поглед баци на кржаве брегове не би их могао познати. Силна ватра у току ноћи својим челиком, као неком огромном секиром, променила је облик гребена. Ми одступамо.

Заставе одлазе прве. Ах! Одступање застава и њихових чувара по путу по коме се гура комора. Сјајно платно које се још јуче лепршаше на ветру,

савијено је сада, као да се крије, савијено и обложено у мушму. Онај који је носи и они који су уза њ — корачају оборене главе. Видео сам пролаз тих побеђених застава на Морави. Каква болна и дирљива слика!

Спасти најпре амблем, оличење отаџбине! Па тек после оне који трпе, пате за њу. Амбуланта одлази друга по реду. На другим местима за то се одређују брзи аутомобили или бар кола са коњском запрегом. Ту онда има федера који рањеника штити од трускања, и лежишта за тешке рањенике а по некад и угодности, луксуза чак који чине да се на бол мање мисли. А овде, у Шумадијској дивизији, на воловским колима са мало сламе крећу се ка првим болницама рањеници полоњених удова, пробијених глава, крвавих лица. Овде је шеф амбуланта једна жена. Видео сам на челу ове колоне бола и патње госпођу Стобарт, велику Енглескињу која ево већ три године дели судбину Срба на бојном пољу. Леди Стобарт је на коњу, у црно обучена, мало зачешљана, са револвером за појасом. Њен коњ се полако кретао за заставама.

Трећа по реду била је артилерија. По блатњаву, глибаву путу вукла је запрега од рогатих бивола. А за њом, полако најнужнија комора једне војске која одступа. Ту је телефон, каса, муниција, хране мало за људе и стоку. Старци вођаху запрегу. Низу од кола тешко је било сагледати крај. То је била комора.

Јер, сем тих кола било је и других и прва достигоше до других на пет километара испред Паланке. Ова друга припадаху становништву које бежаше. Оно је очекивало последњи минут, јер прости неверују у несрећу. Душа простих састављена је из гомиле малих, ситних навика. Ти, што бежаху, беху жене и деца. У очајању за домаћим огњиштем нагомилали су на домаћа кола намештај, одећу, дирљиве драге успомене, стварчице без вредности, ствари чак и смешне. Они су били навикли на њих, оне су чиниле саставни део њиховог живота, оне бејаху њихова душа. И, гледајући их при пролазу, лако је било појмити да би пре из-

гинули крај њих него што би се раздвојили од њих. Видех девојке лепе које сем своје лепоте и своје младости не имађаху ништа друго да сачувају. Имао сам прилике да видим сеобе у Фландрији, на Висли: оне беху неуређене, пуне ларме, хучна сеоба којој присуствовах у долини Мораве била је, на против нема као смрт. Немо очајање — а то је оно које је најзвешеније, највеће, ђутљиве беху сељанке које вођаху своје волове. Вутљива беђаху дечица која су ишла позади кола. Вутљиви беђаху сасвим мали и сасвим стари који почиваху на последњој вређи јечма и жита, последњег извора за опстанак. Вутљива беђаху говеда, ђутљиви беху точкови јер блато је чинило нечујним њихове коракe и њихов пут. Из очајне и ђутљиве сеобе није се чуо ниједан узвик. Чисто сам хтео да приђем, да додирнем руком, да опипам ова створења, да се уверим да ли ови, који се предамном кретаху, да ли имају у себи живота.

А када се та два низа кола упутише ка Паланци, један, војна комора, путем а други, избеглица, кроз поље, тада пођоше пукови шумадијске дивизије. Војници се кретаху у колонама по четири, са ремником од пушке о рамену. Кретали су се без видљивог узбуђења, лица без израза. Може бити да свако од њих није могао да схвати да је одступање одпочело? Човек који се бори у строју чини саставни део једног огромног механизма, који на њега оставља само утицај целине јер он мало разуме његово функционисање. А сем тога, већ четири године, они су толико пута маршовали и напред и назад. То им је четврта година борбе а шести рат!

Помислите: турски, балкански, албански, аустријски; ево сада немачког и по други пут бугарског! Већ четири године једни се исти бију и на северу и на југу, и на истоку и на западу. На Дрини, Дунаву, на Сави, на Дриму у Македонији, на Брегалници. Све је то прошла Шумадијска дивизија. И људи су изгубили можда моћ да се чуде!

А један извештан словенски фатализам довршио је, да од њих постану машине. Кређу се кроз насме-

јану долину. Како поља бејаху дивна. Мисли далеко од рата обузимаху побеђене ратнике. И збиља, никад ова поља, која они сада напуштаху, не бејаху тако лепа као онда од када их, по одласку мушкараца у бој, жене почеше обрађивати. Јер Бог благосиља слабе који теже да буду јаки.

Остао сам са заштитницом. Она је, мирна као на маневру, посела положај на ивици једне мале висоравни на левој обали, која доминира моравској долини. Помоћу ашовчића људи ископаше мале заклоне. Било је потребно преварити непријатеља да се ту налазе знатне снаге, него дати отпор. Нас је било свега једна чета и на њу нападаше три немачке дивизије!

Оне су наступале предхођењем шрапнелима чије распрскавање сејаше беле облачиће и праменове. Јер Швабе се више не усуђиваху да избаце напред своју коњицу. Они се служажу шрапнелима за извиђање. Ниско небо које као да се увијаше у вео, као што се човеку који умире међе вео на лице, прогута у се маџарске планине које се оцртаваху на хоризонту. Далеко тамо у позадини, с оне стране Дунава Макензен је, као мудар ловац поставио свој штаб у Вршцу. Очекивао је ноћ да би пустио најзад таласе својих пешака. Љубичевски дрвени мост зепален од Срба надалеко је осветљавао. Појави се маса немачких стрелаца. Најзад ево Пруса! Али је било и сувише доцкан. Нас је било свега две стотине. Полако, наша чета повлачи се. Ако пожурићу успећу да изађем на главни пут аутомобилом. Мотор забруја. Почех полако да се спуштам дуж стазе. До раскршћа само још 500 метара.

— Господине, улани!

Један непријатељски коњички вод појавио се при дну долине. Са копљем у руци препречио нам је пролаз. Како шофер притеже своје кочице? Шта је било по том? Не знам. Сећам се само да пошто смо лудо пројурили преко поља, прегазили једну баруштину, пробили једну дрвену ограду и прескочили преко два рова, да се нађосмо са нашим торпедима на путу, испред непријатељских извиђача али изван њихова

домашаја. Немачке батерије нас осматраше и узеше за мету овај аутомобил који, мишљаху ваљда они, носаше какав српски штаб. Лов поче..... Зрна су нас пратила приближавајући се све по сто метара. Осам, па седам, па шест! Тачност гађања беше изванредна. Имали смо још да избројимо пет зрна пре онога које је требало да нас ту на путу смрви.

— Господине, будите милостиви спасите наше рањенике!

Два српска болничара дадоше знак да зауставимо. Стадосмо. Ту бејаше шест рањеника на ивици пута, шест рањеника положених по земљи, шест рањеника на издисају, тешко рањених.

— Завојиште се кренуло, комора отишла нема ни једних кола да понесемо ове мученике. Нас је само двојица болничара без носила. Улани се приближују мораћемо да напустимо ових шест јунака али ће их Швабе одмах посећи. Господине, буди милостив, повези наше рањенике.

Трагично преклињање јер, због немања места на колима нисам у моћи да спасем ни шест, ни пет, ни четири, ни три, ни два од ових осуђених на смрт. Са великом муком могу да понесем само једнога!

— Па, Господине, избирај кога ти то хоћеш да спасеш!

Кога да изаберем? Зар ја могу да погодим, кога треба изабрати? Да ли је то најмлађи, најстарији или најбеднији? Да ли је баш онај који је једина потпора старе, самохране мајке? Да ли је баш тај отац? Или је он вереник? Треба ли да спасем онога који ће, и ако је сада рањен, моћи још послужити својој отаџбини? Да ли тежина ране треба да определи? Овај нема руке, онај више неће моћи ићи, трећи ће остати слеп, четвртом је кичма повређена, он ће остати у животу, али сви нервни центри код њега су умргвљени. У једнога пак лице није ништа друго до усирена крв у чијој се средини налази отвор у коме се види поцрнели језик. Кога да изаберем? Затворих очи да не бих видео погледе оних пет мученика које

ја треба да осудим на смрт. Спасео сам онога који је остао без људскога лика!

Шрапнел који је требао да нас стигне, пребацио је преварен нашим застојем. И за време док непријатељ понова изврши поправку у гађању, ми ћемо му измаћи. Болничара је нестало кроз шуму — наш ауто полази понова а позади нас тутњи галоп Улана, који јуре да заврше живот пет остављених рањеника!

Пре но што доспесмо до Паланке, сусретосмо једну жену бледу као смрт, скоро неодевену, носећи у рукама једно новорођенче, које плакаше. Жена по-срташе од слабости.

— Слушај, снахо (тим именом поздрављају у Србији удату жену), снахо моја, рече официр који ме је пратио, то је лудост што си устала из постеље, што бежиш у томе стању.

А на то жена, бледа, да се човек од ње уплаши смакну мараму са лица детињег и рече:

— Официру! Не бежим ја себе ради! Да сам родила кћер, остала бих у своме селу, јер не бих марила да мене и моју кћер Аустријанци убију. Али, види! Ово, дете је мушкарац, ја га морам по сваку цену спасти, јер оно није више моје. Оно припада Отаџбини!.....

ГЛАВА VII.

Лутајућа престоница

Кроз пусте ходнике Начелства моји кораци одјекују потмуло по каменим плочама. Овде, скоро годину дана бораве министарства. Према Београду, Ниш је једно велико село, али једно европско село, са железницом, улицама, по којом двоспратном зградом, и уличним фењерима. Где ће сада да иде лутајућа српска престоница? На северу Немци наступају; са истока и југа Бугари. Пред вратима видех где стоје воловска кола. Спорим ходом бивола последњи остатци архиве трагичне престонице одлазе ка Митровици, на сред Косова. Митровица је гомила турских кућа па ипак, можда ће се скорим и за њом зажалити. Зажалиће се и за Краљевом, несретном етапом гоњених посланстава. И онда ће се, одступајући све даље, побеђена, али не понижена Србија, склонити у Албанске Алпе; и ту, под земљаним колибама и земуницама, остатак овог дивног рода сачекаће крај ове дивне епопеје.

Престолонаследник је још у Крагујевцу, у Врховној Команди. Стари краљ Петар неће до последњег момента да напушта Тополу: Тополу, где пре једног столећа Црни Ђорђе разви заставу устанка који сазида садашњу Србију. Да ли ће славна Стогодишњица доживети триумф Немца и Бугарина још тежи јарам него онај за време Турчина?

Долазим са Дунава. Северна војска напустила је линију велике реке. Па ипак ту, у свој жестини борбе, било је још наде. Битка дејствује на нерве, убрзава рад вена. Ми смо били и сувише близу пораза да бисмо могли тачно схватити. У Нишу, кога Влада, болнице,

становништво већ напушта, друге црне вести нас очекују. Бугари, прелазећи границу у горњем току Мораве, пресекали су код Врања железничку пругу. Први пут, то учинише комитације који, пролазећи српску линију, користише мрачну ноћ да поставе на пругу динамит, на дужини од неколико метара. Потом, један упад регуларне коњице. Говорило се да ће један батаљон трећег позива бити довољан да разјури ове дрске извиђаче. Али, како ни после три дана комуникација не беше воспостављена, стварност би јасна: српски источни фронт беше пробијен и непријатељска једна армија налазаше се пред Врањом. Французи још не беху прошли Струмицу и за комуникацију Србије са осталим светом остаде само једно парче железничке пруге, којој је већ грозилa друга бугарска армија за Скопље. Код понеких опасност ствара обмане. Час то беху Руси који су заузели Краково. Час Румуни у последњем часу постављаху ултиматум Бугарској. Спас се очекивао од невероватних ствари. Чак је и Жофр шифрованом депешом, предлагао да се предузме офанзива да би се ослободила Србија.

Тифус који се беше услед летњих врућина мало стишао, појави се из јесењег блата и стаде, претећи Немцима! Рачунало се да ће и киша зауставити инвазију. Говорило се: »Одступање се врши по плану; намерно се одступа да би се непријатељ више увукао!« Легенда се дотицаше чак и историје, Марко, херој из српске старине појави се са стражарима српским пред Пиротом, на своме коњу Шарцу, машући златним мачем. То се свуда понављало. Један командант дивизије рече својим војницима: »ако одступим даље, убите ме!«, па ипак, одступало се све даље и даље.....

Нада, да ће Савезници стићи на време све више и више опадаше. Ниш, који се и сувише рано окитио за долазак Француза, оставио је сада да заставе лепршају на ветру. Киша је спрала боје, олује су обориле диреке који ношаху заставице и грбове са Белим Српским Орлом. Људи, који остадоше, још од ране зоре беху по улицама. Дакле, нико неће доћи у помоћ? Да

ли се могло веровати да ће се Грчка, обнављајући узмицање које учини последњега марта због Дарданела, извући из рата против Бугара? Да ли се могло објаснити свима који су горели од нестрпљења да је за једну армију од 200000 људи потребно времена за кретање једном једином пругом, која је уз то пресечена и да би требало прво најурити три непријатељске дивизије које су на њој?

Једне вечери, одушевљење би неописано. Једна јединица француска пролазаше кроз варош са пушком о рамену, повезаних глава, завијених руку. Повикаше: »Ево Француза!« Али то бејаху они из Топчидера, оних сто маринаца који за целу једну годину дана штитише својим маринским топовима Београд од монитора. Преко њих је Ниш сазнао појединости о паду блогога града. Сазнало се за појединости систематскога бомбардовања, без милосрђа, које из 1200 топова избаци на варош 60.000 метака. То беше она стотина из Топчидера — али сада их већ не беше стотина — на коју Макензен просу ватру из 90 хаубица. Топови немачки од 305 прво лишише српске батерије вида, уништавајући два француска рефлектора. Пошто су оруђа демонтована била, тек трећег дана по томе напустише они своје положаје, онда када баварска пешадија пробијаше српску линију. Страховита надмоћност Макензенових топова бацила је Србију у ропац.

Долазак првих немачких заробљеника, у исто време када доведоше прве бугарске заробљенике, оживе мало духове. Гледали су неприступачне, изазивајуће, одбијајуће од себе Немце. Бугари пак, напротив, беху кукавице, вукови који су постали јагањци, називајући своје чуваре браћом и просећи од гомиле дуван.

Али, горчина је испунила срце. Несретне грешке Споразума одскакале су све више. Треба се само сетити оног енглеског државника који у скупштини изјави да он јамчи за држање Бугарске! Па оног кореспондента Тајмса коме се даде да заступа пуномоћног министра! Па представника француске у Софији који чекаше и по пет недеља на одговор из Париза, јер

тамо не придаваху озбиљност његовим узнемиравајућим извештајима. Па нашег представника у Нишу кога на Орзејском кеју сматраху за Србофила зато само што месецима предсказиваше претећу опасност!

Држање енглеског и руског посланика остављајући Софију, неверујући још ипак у могући прекид односа; лицемерство последњих речи цара Фердинанда упућених великим силама; одлазак ових бугарских посланстава маричком пругом коју Радославов, — о, страшна иронија! — освети са свечаношћу, ипак не даде им могућности да отворе очи о уговору бугаротурском за кога тврђаху министарства у Петрограду и Лондону да и не постоји; прича о овој целој комедији није била у стању да отклони драму која јој је следовала. Очајање беше такво да се није имало снаге нико да оптужи.

У месту где беше Влада, налазила су се још тројица: стари Пашиф, један од његових младих секретара и један обичан жандарм. Ја сам био присутан евакуацији Варшаве; Русија се повлачаше из Пољске али ту остајаше идеја о продужењу живота под новом управом. После евакуације Ниша, изгледаше да нема ничег више могућег за несретну земљу до Солун. Моји кораци одјекнуше по ходнику као звоњење. Млади секретар ми рече:

— »Када судбина долази од Бога, народима не остаје друго до да приклоне главу пред неизбежним. Али то није случај код нас. Савезници још од пре годину дана држаху нашу судбину у својим рукама. Још пре годину дана ми смо предвидели држање Бугарске. Већ пуну годину дана ми обавештавамо Европу о држању у Софији, о шуровању Фердинанда са Немачком, уговору са Турском, зајмом у Берлину, преносу муниције за Цариград. Европа ипак није хтела да нам верује!

— »9. септембра, Бугарска објави мобилизацију а 10. у зору Врховна Команда телеграфише Влади у Ниш: »пред Пиротом имамо три дивизије. Гарантујемо за успех ако нам се дозволи марш на Софију пре

но што непријатељ не концентрише своје трупе. Преклињемо допустите да нападнемо«. Г. Пашић истога дана обавештава о томе Лондон, Париз, Петроград. Он вели савезницима: »Једино средство помоћу кога би Србија могла да сачека вашу помоћ, лежи у томе да одмах предузме офанзиву против војске цара Фердинанда. Преклињемо допустите да нападнемо«. А из Лондона, Париза, Петрограда дипломате одговарају: »не смете ни мрднути. Бугари мобилишу уз нас. Запретите смртном казном свакоме ко би покушао да пређе бугарску границу«. Г. Пашић плакаше али саопшти Врховној Команди: »Сваки српски војник који нападне Бугарску биће стрељан!« 25. септембра, пошто је своју концентрацију у миру без узнемирења извршила, војска цара Фердинанда нападе на нас! То је било у вези са заузећем Београда од Макензена. А како је после било — знате и сами.

— »Па лепо, камо сада савезника? У место да на наш очајан вапај одговори Европа нам три месеца пређаше, приморавајући нас да обећамо трећину нашег земљишта нашем и њеном најгорем непријатељу. Ах, Господине, мрачна је то историја. И шта ће бити сада? Са севера смо потиснути, а и на југу, и на истоку. Ако будемо исте судбине као Белгија, која ће друга неутрална земља смети прићи споразуму? Ако ми не будемо спашени, кајзер, господар централне и источне Европе, од Изера и Варшаве до Цариграда, ићи ће да поцрпи два милијона војника у Анатолијским резервоарима. И једнога дана ви ћете видети Турке у вашој Шампањи!«

У том моменту уђе жандарм. Доносио је једну депешу из Рима. Текст је био прекинут у половини једне реченице. Телеграфист је унео у напомену: »прекид услед прекида жице.« Млади секретар разумеде и рече ми: »Скопље су заузели Бугари. Одсече ни смо од осталог света. Ако успете да преко Албаније дођете до француске војске у Солуну, реците вашим да пожури, иначе — Србије више неће бити!«

Изађох. Напољу, Нишава је текла мутна и узбуркана под небом пуним непогоде. На улазу у опустело Начелство, сретох високу силуету министра Пашића.

Ишао је као изгубљен, задубљен у неки болан сан, погнуте главе, личећи на Христа, са белом брадом, изразом Христа чије мучење као да траје сто година....

ГЛАВА IX.

Последњи пут из Србије

16. октомбра оставих Ниш који је био у пуном жеку евакуације. Хтео сам да покушам да изађем из опседнуте земље да би се придружио француско енглеској војсци код Солуна. Долазак Савезника изгледао би тада, као чудо неко, које би једино могло спасти трагичну краљевину. Да бих доспео до тога чуда пошао сам последњим путем из Србије, јединим путем преко кога је, кроз Албанију, земља Караџорђевића могла још довикнути свој безнадежни крик. 600 км. у правој линији одвајају Ниш од Битоља.

Да би се прешао тај пут, најпростији је начин рачунати тада на своје добре ноге. У подножју планина ауто остаје; воловска кола заглибе се у блато па и сам коњ оставља свога јахача после трећег преноћишта. Не остаје ништа друго, до ићи пешице — то остаје онима који имају снажне мускуле и стомак који се задовољава лепињама од ражи. А уз то потребно му је да има много обзира према побуњеним Албанцима који врљају по обалама Црнога Дрима. Један површан поглед на карту могао би можда учинити да се поверује у могућност искоришћавања железничког крака Митровица—Качаник од око 50 км. који је још у рукама Срба, али слична нада довела би до разочарења. Ова линија почиње од једног забаченог местанцета у подножју албанских алпа а избија у сред бугарске војске која држи Скопље. И сад, шта би желели да вам причам? Имам ли ја права да вам из ове средине бола и несреће, приповедам о мојим личним доживљајима? Могу ли ја вама говорити онда када пролазим поред беде других, моје мале не-

згоде, како сам јео, где сам спавао или како сам газио по блату до изнад колена и ишао сам по киши која дању и ноћу пада и леди срж у костима? Могу ли да вам причам о томе како се мој торпедо*) заглибио до осовина и како је са муком извучен одатле да би неколико километара даље и он и пакети савезничких посланстава био сагорен? Или да говорим о путу по коме сам вожен спорим корацима бивола на македонским колима а на коме чак и она не би могла истрајати? Или о мосту кога је бујица однела или о коњу који се дави, хрхајући од бола? Или о заседама миридитских разбојника? Могу ли да вам говорим о бескрајним пешачким етапама о глади и умору на последњем путу Србије? Могу ли да изнесем дневник путовања и пред очи читаоца, који хоће да се забави, представљати и излагати ствари у смешним или дирљивим, херојским или пуним сажалења бојама? Могу ли да се упуштам у описивање, у литературу? Могу ли да сређујем речи и фразе кад знам да ни речи ни фразе нису у моћи да изложе сву грозоту драме, чији ја бејам посматрач?

Ах! тај последњи пут Србије! Да ли то би човечанска рука која га обележи, кроз горе, преко врхова планина, кроз равнице. Можда ће ко рећи, да један владаоц из средњег века Душан, српски цар, нареди некад да се изради један пут који ће најкраће везати, без обзира на препреке, долину Мораве и Вардара. То није истина. Вероватно у Старој Србији на неком непознатом месту постоји један блатни вулкан и да непрекидно избијање те блатне лаве истрасира овај пут. За цело не зато да би хајдучки простор могао разговарати са македонским работником. — Јер овај последњи пут Србије није прављен да олакша односе и међу људима. Једини је рат који га је могао поставити. Овај пут није пут. То је мучни и голготски пут по коме видех како се вуче цео један народ.

Када паде Београд, цео један народ нагрну уз Мораву, ка Главном Штабу, ка привременој престо-

*) Врета аутомобила.

ници. Али је већ и Крагујевцу заgroжено. Бугари се преко Пирота, спремаћу да опседну Ниш. Изгнанство почиње. Дотле се путовало као што путују људска бића, возовима, колима, путевима. Сад пак линије су испресецане, коњи лишени хране, падају крај јарака; путеви се претварају у каљуге, киша пада. У Београду избеглице мишљаху: »понећемо један дењак.« На сваком новом застанку требало је по мало олакшати пртљаг, жене, које бејашу богате иду сада пешице. И не остаје им ништа друго до мали покисли свежањ, кога носе на леђима. Па и сам свежањ постаће тежак и од њега ће се морати одвојити. Имали су лепе куће. Одлазећи, мислиле су: »спаваћемо у кафани.« Али на последњем путу Србије нема кафана: »спаваћемо у шупи мислили би у себи. У једној колеби има стотина места и хиљаде бића чекају пред вратима. Намирнице исцрпљене. Најпре је било кукурузног хлеба.

Али и њега недостаје. Помишља се: »Митровица је варош, у њој ћемо наћи што за јело«. Али и у Митровици нема ничег. Пекарнице су биле као опседнуте. Аустријанци надираху, Бугари са истока, као једини излаз спасења остаје Албанија. А гомила, опкољена гомила огладнела, у крпама, ипак не вероваше у то. Нека чуда су опијала, заносила ову гомилу која говораше: »Французи надире уз Вардар; Срби ће скоро бити у Скопљу. Тада ћемо ићи возом! И слушајући те разговоре човек чисто дође да и сам поверује у њих. И све је очекивало воз!

На последњем путу из Србије, срео сам француске авијатичаре, они носе собом своје апарате. »Када то постане немогуће, ми ћемо све уништити«.

На последњем путу из Србије било је беде, патње. Сретао сам рањенике из последњих дана. Били су на слами, крвави и њихови завоји замрљани блатом. И они узмицаху од једног места до другог, пред непријатељем који наступа; све даље и даље, сваки дан све већма лишени неге, јер у земљи која би одвојена од осталог света, ничега сада више није било: лекова исто као ни брашна ни муниције. Њихова патња беше нема. Један од њих, један двадесетого-

дишњи поручник, рањен у стомак, страшна рана коју гангрена мучаше, даде неки знак са своје постеле. Ветеран, који вођаше запрегу приближи му се. »Много ми је тешко! убиме!« нареди млади официр. А како војник не хтеде то извршити, очајник повика: »Уби ме, ја ти наређујем! Ја сам твој старешина! Уби ме!«

И тада стари војник узео своју пушку, видех како поручник шчепа за цев, и како је сам намести на слепоочницу, како је прислања. Млади официр очека неколико секунда: у близини смрти, ослободитељке, његово болно лице као да би озарено срећом. Најзад пушка опали..... Мало даље би искоришћен један застој да се поручник закопа, на последњем путу из Србије.

На последњем путу из Србије сусрео сам француске маринце који брањаху Београд. Некада, раније, док бејаху још на висовима крај Саве, међу цвећем, ја их посетих. Тога јутра рече ми њихов командант: »Пре но што трешње сазру, ми ћемо бити у Аустрији.« Трешње су сазреле а маринци још увек беху на Сави. А сада ево их на путу кроз Албанију. Исти командант рече ми: »дошао сам до четвородневне хране. Имам стотину пушака. Гледаћемо да за десет дана марша дођемо до Битоља, провлачећи се између побуњених Албанаца и бугарских комитаџија.« Две ноћи при светлости једног кандидоца, били смо нагнути над картом тражећи једну пролазну станицу.

На последњем путу из Србије видех лудило, рат је најурио болеснике из болница за умоболне као што је најурио рањенике из болница од рана. Стражари их спровођаху пешице ка још незаузетим крајевима. Кретали су се, држећи се за руке. Један од њих ми повика: »Ми једини што смо још паметни! Сви остали који се међусобно даве, они су тек прави лудаци!«

На последњем путу из Србије видех како пролази и злочин. Пред инвазијом, злочинци, робијаши са ланцима на ногама, одевени у суру белу чоху, пролажаху да промене тамницу. А сусрео сам и глад и очајање.

Али сам сусрео и ствари дирљиве. Сусрео сам захвалност. На последњем путу из Србије налази се једна мала колиба до које ви стижете у мрак, ноћу. Лупање — отвара вам се. Показујете своју објаву и на то они који ту живе, један старац и једна старица, ужурбавају се око вас, у колико им то допушта њихово ослабело, изнемогло тело. Знају да сте Француз. И они вам нуде своју постељу ма колико ви то одбијали. И труде се да не трену целе ноћи. Скоро целу ноћ на коленима крај ваше постеље они шапућу с времена на време као неку молитву: »Француз..... То је Француз!«

Све потомство ових старих већ је четири године у рату. Син, коме је 50 година, бди са трећим позивом над дрвеним мостом преко кога преносе муницију коју северна војска шаље јужној. Унук, и он већ човек, бори се на Вардару у Бојовићевој дивизији. Праунука има неколико и сви су на фронту: један од њих је у последњој одбрани а други, због својих 13 година није могао бити примљен у регуларну војску, отишао је и тукао се као четник са бомбама у Београду.

На последњем путу из Србије видео сам Историју. Историја је жена навика. Њој годи да се обнавља. Лутала је непрестано по македонским бојиштима. А последњи пут из Србије прелази преко једног од најславнијих бојишта. Пре пет стотина година, на Косову, у подножју Албанских Алпа, пропаде први пут Србија са свом својом госпоштином, под најездом кохората Султана Мурата. Војници који туда прођоше говорили су ми: ако је потребно ми ће мо се по други пут борити овде за нашу слободу па, ако изгинемо сви, нека остане ма једна српска жена да може задојити и, доцније, из пепела ће понићи наша Отаџбина«. Гаврани велики као орлови лете у јату изнад Косова.

Већ пет дана и пет ноћи Моравска дивизија, без одаха маршује ка Косову. Она долази из Старе Србије да брани Нову. И прође крај нас, прође као што никад до сада не прође једна војска. Нису се бојали ни пораза, ни несреће, ни умора, ни глади, ни хладноће, ни Аустријанца, ни Бугара, ни Немца, ни смрти. На

челу дивизије трубе трубе, али како већ четири године свирају без престанка, њихов глас је мало промукао. И чини вам се не да су то трубе од бакра, већ они рогови у које дуваху римски легионари.

Добоши добују; али како већ четири године без престанка добују, и по киши, и на сунцу, и кроз буру, кожа им је затегнута и изгледа као да преко неке чохе лупају посртни марш.... Рекли би: нека чета фантома.

Г Л А В А X

Пред Косовом

Постоји једна српска песма коју војници старог краља Петра певаху у последњем рату противу Турака: »Напред Соколи српски, — Нека Црногорци сиђу са својих планина. — Нека Грци дођу из својих равница. — Треба Једрене да падне — Хајдемо Бугарима, браћи, у помоћ!« На жалост! Времена се променила. Други Балкански рат разбио је све снове о савезу. Немачка се свезала са Софијом и Турском. Грци, који ће бити германофили дотле док верују у њихову победу, остали су у својој равници а, и ако буду изашли из ње, биће зато да нападну дојучерање савезнике. Једини, између свих Балканаца, Црногорци се одазваше позиву своје браће Срба.

Видео сам их, те људе црних гора. Неколико стотина од њих прође кроз Митровицу. Осам дана су маршовали, прелазили планине, прескакали провалије, газили хучне планинске воде. Ишли су, мирни поносни, чекајући све ратне невоље, уздигнуте главе под малом округлом капицом оперваженом црним јер овај мали народ, и после пет стотина година, још носи црнину, за Косовом, изгубљеном битком. У својој неприступној земљи, где би један само човек, пуштајући низ окомке стена, могао да задржи целу једну армију. Црногорац је дознао да су Срби потиснути са севера од Немаца, и истока од Бугара; да је Карађорђева земља опседнута, одвојена од осталог света. Французи ће доћи! Али кад? Ситуација изгледаше очајна. И најхрабрији би мало оклевали. Али Црногорци повикаше: »Ево нас!«

Људи из Црне Горе одоше да се ставе на расположење Ђенералу Бојовићу, који се упињаше да у Качанику заустави непријатеља који наваљиваше од Скопља. Помоћ од неколико стотина у борби против сто хиљада Бугара! Каква слаба помоћ! Али каква узвишена лекција за друге, за лажне савезнике, за плачљиве Грке, који већ годину дана понављаху: »Јадна наша мала војска! Јадна наша мала флота! Какву потпору, помоћ ми можемо да донесемо Споразуму у тим огорченим биткама где би само једна мала борба уништила и сву нашу малу флоту и све наше мале пукове!

Црногорци, не без смисла, могли би рећи: »у нас нема ничега. Аустријски бродови затворили су нашу обалу. Немамо ни хлеба, ни муниције, ни униформе. Приморани смо да наше војнике оденемо у старе ватрогаске униформе коју нам Французи послаше. Нас нема више до неколико хиљада. Шта можемо ми за вас да учинимо? Црногорци у место да овако говоре, они су дојурили. А историја то неће заборавити.

Када се септембра месеца откри као извесно да ће Немци напасти на Дунаву и да Бугарска мобилише, Србија одговори на те припреме концентрацијом својих трупа на северу на обалама Саве и Дунава против Макензена и, на другом месту, код Пирота против Бугара. То се дешавало 9. септембра. Србија, остављена сама себи, одлучила је дефанзиву на Дунаву, а офанзиву против цара Фердинанда. Пре но што би непријатељ са истока завршио своју мобилизацију. Српске трупе имале су много шанса да пређу оних 75 км. колико их раздвајају од Софије. У том моменту можда би Макензен узео Београд али би Бугарска, погођена у срце, била у немогућности да се споји са Немцима у Моравској долини.

План је био један од најбољих. Несрећом, у то се умешаше дипломате. 19. септембра у вече Војвода Путник телеграфише министру Пашићу:

— »Нападам без оклевања. Гарантујем да ће Софија бити заузета!« Али министарства из Лондона, Париза, Петрограда одговараше: »чувајте се да ту лудост не учините. Бугари су са нама. Они мобилишу против Турака!« 25. септембра, баш када Београд пада, цар Фердинанд лично улази у Македонију. Мобилизација завршена, конценграција извршена. Србија, која предложи офанзиву ка Софији, није имала довољно снаге да држи, брани Вардар. Петнајест дана је протекло и било је и сувише доцкан да се онај план приведе у дело!

Прва брига бугарске војске била је да одсече пругу Ниш — Солун. Од Врање до Велеса непријатељ је био господар пруге. Срби од тога дана немогу да се надају помоћи Француза! Сем да пешице дођу! Цар Фердинанд то користи да продре до Скопља. За противника — триумфалан марш! Нигде препреке. Гувернер Македоније тражи помоћ, војску. А одакле да се да помоћ? Претходнице Савезника бејаху још код Струмице и суделовале би да су ишле даље, без довољно снаге. Шта би онда било, онда помоћ од Срба њима? Али куда? Потребно је најмање петнајест дана једној дивизији марша да из Старе Србије дође у Нову!.... Потребно је најмање тридесет дана да се добије муниција из евакуисаних арсенала, а сем тога требало би да северна војска има довољно муниције да би је могла дати и јужној. А што се тиче цака са брашном, шест недеља је потребно да се на леђима мазги пренесе од Битоља до Приштине и, требало је више од 300 км. кретања по албанским стазама.

Јужна војска имала је само два топа. Бугарски налет био је тако јак, да је требало бацити у ваздух скоро све депое муниције у Скопљу. Ја сам је видео, ту Јужну војску. Живео сам у њеној средини. Она је била импровизирана са оним што се је могло наћи. Македонски магацини беху празни али — болнице пуне! Сви они, којима од четири уда осташе само три — дигосе се на ноге. А на чело тих водова ступише жандарми — они су представљали као неки ка-

дар, основу. Добош је још лупао у незаузетим селима. Прикупљали се регрути од 18, 17, 16 година. Прикупљали се сви који су могли држати пушку. Најмањи, они који немају моћи да понесу жешћу пушку, могли су бацати бомбе. Најстарији предадоше женама да бду над мостовима и добоше да заузму своја места у борби.

Намирница не беше већ више ни за војску, као ни за становништво. Митровица, где беше застала посланства за осам дана утрошила је оно што опседнути градови утроше за осам месеци. Хлеб, од белог је постао сив, па потом црн. Наскоро зажалише и за тим црним хлебом. Када ни њега више не беше, почели су да кувају кукуруз али, да би дошли до њега, становништво се тукло на вратима хлебарница.

Јужна војска, она се тукла на Качанику. То не беше више као пре, на северу, борба против невидљивих Немаца. Овога пута, то је био рат балкански противу Бугара, у близини. Непријатељска артиљерија шиљаше до двајестак шрапнела на сат. Али, у замену борило се бомбама, бајонетом, прса у прса. Па ипак сразмера је била један против двадесет.

У доба, када се опремаше ова јужна војска, улаз у кланац би заузет од непријатељских претходница. 50 жандарма који су га чували на месту су сви изгинули. И непријатељ већ могаше преко гребена сагледати Приштину. Митровица и Косово поље где оно, што остаде из Србије, избеже да ту сачека помоћ Савезника или да ту умре око свога старога краља. Требало је по сваку цену понова узети у своје руке овај кланац.

Бојовић, дивни генерал у претходници — али зар не беше и цела његова војска у претходници — издаје заповест за напад у 8 часова изјутра. Ту је било херојске старости, ветерана из трећег позива. Да ли из трећег или другог? Они говораху! »још имамо снаге да покидамо бодљикаве жице код Бугара. Дајте маказе!« И пођоше напред. Ту је било и херојских

рањеника. Има их само са по једном руком. Они могу бар још бомбе бацати. Ту је било херојско детињство: Миловановић, тринаестогодишњи каплар, сам је лично шест непријатеља са земљом сранио. Ту је мали Јеремић, од четрнаест година, поднаредник у IV пуку. Он зароби једног бугарског пуковника. Ту су још и последњи планинци, који сиђоше са својих планина, последњи земљорадници, — који дојурише из својих равни. На глави још носе своје шубаре од овнујске коже. Када бајонети отупеше, тукло се кундацима. А када се ови поломише тукло се песницама, гризло се зубима. Тукло се у мраку тунела, у води речној. Парови, који се дављаху, котрљали би се у провалије не напуштајући се, и оно мало снаге што у њима беше, употребише не на спасење већ да се заједно, обоје удаве.

Те вечери видех како се разви побуна Албанаца. Био сам у једном малом селу, северно од кланца. Једна арнаутска кућа ме је примила. У овој одаји, где никада жена не улази, домаћин седе бrade вребаше кроз рупицу на зиду како последњи зрак сунчев залази. То је било време »селама« за сваког доброг Муслиманина. И баш када верни хтеде клекнути на колена, пуцањ одјекну: »Не мичи се рече ми мој домаћин, то Миридита дају абер барутом. Немачки људи скривени по Дриму, обећали су по две златне паре за сваку српску главу«.

Жандарми узеше оружје. Пуцњава најпре би жива по селу, потом се смањи па и престаде. То је био само почетак. Па ипак те вечери, 300 побуњених Миридита избегаше у планину. На Дрини Аустријанац; на Дунаву Немац; на Вардару Бугарин. Да ли је се са овом побуном појавио још један фронт?!

И сад, шта ће бити од јужне војске? Северна војска, у одступању пред Макензенем да ли ће она доћи да се придружи нама овде, крај албанских алпа? Говори се да су Савезници господари Велеса. Да ли је то истина? Да ли ће Есад паша са 1500 људи притећи у помоћ? Ништа се незна. Боримо се сами, у-

самљени као неко izgubљeno oстрвце. Без железнице, без телеграфа, без телефона. Јужна војска ратује онако како се ратовало још пре две стотине година. Заповест добијамо само преко коњаника, а да би дошли до нас потребно им је бар десет дана. Шта ли се дешава тамо, на Вардару? Да ли нам долазе Савезници? И ноћу да би што пре приметили да нам Савезници долазе; ми истичемо на врхове гребена осматраче не би ли нам источни ветар донео ехо топа спасиоца.

ГЛАВА XI

Последњи дани Битоља.

Битољ има железницу, има и телеграф, и у свакодневном је саобраћају и вези са Солуном. Битољ треба да зна шта је са Французима. Да ли та Источна Војска надире ка Велесу? Може ли српска војска која је на умору, рачунати на помоћ Савезника? После десет дана хода кроз Албанију, дошао сам у Битољ, последње уточиште опседнуте краљевине.

Улице су пуне, тужне. Излози дућана затворени. Ретки пролазници, које можете сусрести, наоружани су. И старо и младо, све носи пушку и све је припасало фишеклије преко свога грађанског одела. Паде ми у очи један Македонац, кога је лако познати по његовом кратком огртачу и бунди од јагњеће коже. Иде прибијен уз ограде и нестаје га у једној кући у бугарском кварту. А Гркиње, претрпане пакетима и са ситном децом хитају ка станици.

Долазим у конак: један жандарм је на стражи. Питам за пуковника Васића команданта Битоља. Он ми одговори: »пуковник је у српској цркви где се прославља годишњица заузећа Битоља.« Збиља, 6. новембра 1912. год. исти пуковник Васић, тридесет дана по кумановској победи, заменио је на конаку турску заставу тробојком на којој беше навежен Српски Бели Орао. И баш тога јутра слави се успомена на тај дан, сада када је бугарска коњица заузела Прилеп, није даље од нас до неколико километара.

Ушао сам у српску цркву. Попови поређани у полукруг, воштане свеће бацају своју благу светлост на старе позлаћене иконе. Служба мирно тече, са уобичајеном свечаношћу. А непријатељ нагло наступа

непријатељ који је на вратима града, непријатељ што свакога часа може да багне у олтар!... И у глави ми се створи слика последњег часа Византије, улазак Турака у Свету Софију, свештеник који остаје у олтару и који гине баш онда кад изговара последње речи свете тајне причешћа..... У цркви свега двајестак чиновника. Стоје, састављених ногу, опружених руку уз тело као у војничком ставу. Да ли је то прослава годишњице? Или извршење смртне казне?

При изласку из цркве пуковник Васић ми рече: — »Бугари су нам зашли за леђа кроз Бабунски теснац. Прилеп је у њиховим рукама. Са оним што ми од људи остаје држаћу се до доласка Енглеза«.

Дакле Енглези ће доћи? Тако се говори. 25000 савезника долази у Солун. А Солун је одавде на шест часова железницом. Нада се буди. Тамо, у Нишу, очекивали су Французе. Овде, овде очекују Енглезе. У једанајест часова, проструја вест да Грци одбијају да ставе на расположење савезницима своје железнице.....

Већ и последње српске жене журе ка станици. Воз из Флорине довози само два путника, два француска војника који спроводе један топ и неколико сандука са муницијом. То је сва помоћ коју Савезници могу Србији, која је на самрти да пошаљу!

У подне, пуковник Васић који ми шест минута раније беше рекао: »могу да се држим пет дана, сада ми вели: «свршено је. И моји последњи људи повлаче се у назад. Хтео сам да извршим контра-напад код Тополчана. Али јадни моји људи не могу више да стоје на ногама, јер, ево већ четрдесет и осам сати како ништа нисмо јели.«

Понудио сам двадесет српских франака за парче хлеба и са муком сам га, једва добио. Када пре два-најест дана у Митровици добих неки плавичаст хлеб, веровах да горег не може бити. Заблуда. Овде, у Битољу, хлеб је зелен. И ево за четири дана, Срби пуковника Васића добише само по један залогај. Већ два дана они живе од воде, корења и ретких намирница, које могу да нађу у току борбе на лешевима мртвих Бугара.

Видех како пролази дуг низ аустријских заробљеника. Они долазе пешице чак од Дунава, већ три недеље маршују. И таман су несретници, помишљали: »најзад, ево нас до Солуна; Енглеска ће се постарати о нама.« Кад, мало изгледа има да ће тако лако доспети до Солуна. Неће, ваљда, поново поћи путем за Албанију.

Један сат, Грчка влада извештава телеграмом да ће сваког Србина који се склони на њену територију разоружати и интернирати.

Два сата. Конзули без престанка су на окупу код доајена конзулског тела. Одем и сам тамо. Кружи вест да су Бугари на 10 километара од вароши. А француски ми комесар рече, очекујемо сто наших маринца који долазе пешке од Београда. Стругу су требали да напусте синоћ. Ако закасне још за два часа непријатељ ће им пресећи пут. И ја идем са конзулом ка Охриду али marinaца нема.

Три сата. Македонци се утврдили у бугарском крају. Имају оружја и готови су на побуну, на покол. Ја желим да обиђем њихов крај и два српска грађанина прате ме. Један од њих је иследни судија. Цео свет је овде узео пушку у руке, сви: и професори, и адвокати, и лекари, и попови! Дадоше ми две бомбе и објаснише; » ако вас нападну, одвите поклопац од каписле, ударите и бројте до пет и баците, ако држите бомбу до осам она ће вам у рукама експлодирати«. И ја обиђох бугарски крај: никога по улицама али позади свакога прозора осећате мржњу која вреба и која очекује....

Четири сата. Конзули су наредили својим заосталим поданицима да без поговора одлазе. Враћам се у конак. Пуковник Васић, у својој канцеларији наслонив главу на руке, мисли, мисли..... Енглеска помоћ неће доћи из Солуна!....

Пет сати. Узбуђење све веће. Патроле готове да опале, пролазе кроз варош. Шест сати. Новост невероватна, па ипак, истинита. Један српски жандарм дојурио је у галопу и јавља да се бугарска предходница повукла без борбе и ако никакве препреке пред собом

није имала. Каква је то мистерија? Говоре још да Влада долази у Битољ!« Влада? Значи нема велике опасности? Људи се смирују и веле: »онда, не идемо!«

Седам часова. И истина је да су се Бугари повукли. Зашто? Шта се то догађа? Три предпоставке. Или су Французи напали код Велеса и загрозили бок па се непријатељ повлачи, или је Немачка наредила, да би показала своју наклоност Грчкој, саучесници својој, да се Битољ грчка варош не осваја, или је најзад, све оно Срба сакупљено на Косову Пољу, у очајном налету пробило кроз Качаник и покушало да се сједини преко Скопља са Савезницима на Вардару. Косово? Најузвишенији отпор! Косово, Косово, кобно поље, каква ли ће се још драма на теби одиграти. Последњи су метци, можда раздељени, последња парчад хлеба издељена, натакнути су бајонети на пушке и.... Напред! Соколе српски! Умрети или проћи!

Осам часова. Бугари су се повукли до Прилепа, француски маринци најзад приспеше изнурени, малаксали; одмах се укрцавају за Солун.

Девет часова. Идем да видим кад иде воз, последњи воз. Српски министар војни је на перону. И он иде ка генералу Сарају. А један српски официр вели ми пун утучености: »било би ипак боље да смо капитулирали пред Аустријанцима.« Воз одлази једна жена у црнини јеца и плаче стојећи на вратима вагона. Она је изгубила у рату свога оца, свога мужа, три брата, сина коме беше петнајест година, а сада сво губи и Отаџбину.

Г Л А В А XII

Немоћни Савезници.

20. октобра напустио сам Митровицу. 26. био у Призрену, 30 на Црном Дриму. 3. новембра стигох у Дебар а 4. у вече у Стругу. За време овог пута имао сам за пратиоца само једног старог Албанца, наоружаног пушком без муниције. 5. новембра, око 10 час. јутро, пошто сам прешао преко језера, уграбих последњу пошту која ме те исте вечери доведе у Битољ. Једна бугарска армија, која је овладала Бабунским висовима, ушла је прексиноћ у Прилеп. Два дана очекивах у Битољу, да угледам непријатељске предходнице, али узалуд. Па, да бих се придружио Источној војсци на Вардару, петнајест дана сам путовао — више, дакле, него што би ми требало да одем од Хавра до Њујорка и натраг.

Главни штаб Савезника био је у Солуну. Велико македонско пристаниште одавало је изглед једне хучне кошнице. Плави залив личио је на неку огромну фабрику где димљаху ојаци од две стотине лађа. Улице беху препуне Француских, Енглеских и Грчких војника. Коморе иђаху за коморама. Околни висови беху начичкани белим логорским шаторима. Читав један народ у униформама посео је кафане, кинематографе. Онима, које познавах, рекао сам: »Знате тамо умиру!« А они ми одговараху: »Знате, ствари овде не иду по најбоље.« Грци су против нас. Већ три ноћи Савезници су на опрези, под оружјем. Немогуће је одавде извући ма и један батаљон и послати ка фронту. Ми се овде налазимо, можда, у очи Вартоломејске ноћи.« Нека зебња лебдела је над Солуном, неко мртвило

ради кога се заборављало на другу драму, која се догађаше тамо крај Косова, у подножју Албанских Алпа.

Грчка опасност беше нам над главом: да ли то беше једини разлог кога ради Савезници не могаху помоћи Србији? Не, било је и још других. Један једини воз полази из Солуна свакога јутра да би позно у ноћ стигао у Криволак на Вардару — воз кога вам Грчка даваше по цену од 5000 фр. дневно. Превоз је спор, јер је опасно пролазити кроз Демир Капију пре но што сени мрака не увију у таму гвоздена врата. Али зима, која поздравља добродошлицом Источну Војску која дође на обале Вардара, она поручи сунцу да раније залази. У пет часова по подне, са погашеним фењерима и светилкама, у успореном кретању да стењање машине не би одало нашу присутност, ми стигосмо у Криволак. А све то изазва у мени успомену на другу једну оријенталну авантуру, авантуру на Дарданелима.

Зар не беше иста тако ноћ, мрак, погашене светилке, када се успореним кретањем пребацаваху наше трупе са Мудроса на Галипоље. Само тада бејаше немачких сумарена који вребаху наше кретање по Јејејском Мору, а овога пута то су бугарске батерије које вребају наше кретање крај Вардара. И, у колико прилажах нашем новом фронту, у толико већма обузимаше мој дух то поређење између оних операција на полуострву и операција у Македонији. Иста војничка историја понављала се после шест месеци. После утврђеног Седил Бара, ево утврђеног Кавадара. Тамо се тукло против Турака, овде против Бугара. Али, приближно исти отпор од стране непријатеља, исте грешке наших.

Да би се јасно схватила ситуација, требало је проћи Неготин, Кавадар, села македонска са турским кућама где станују тајни пријатељи цара Фердинанда. Треба доћи до Црне, пратити одатле напад на Кичево, Призрен, на Везиров мост. Требало је, најзад, у сумрак једнога крвавога дана, сести за сто једног дивизионог штаба где ђенералштабни официри приспевају

један за другим са разних борбених тачака а где се увек може наћи по једно празно место, место онога који се више неће вратити.

Источна Војска знађаше још онда, када се искрцавала, да долази и сувише позно и да се Срби већ повлаче са Дунава. Па ипак, чим се искрца из брода, прва јединица се укрца у воз. То је била једна чета инжењерије. Она не успе да пређе Скопље. Бугари су пресекли пругу код Врање и препречили пут. Пионери се повратише. Пошло се да се пружи рука пријатељској војсци а немогућност се појављује за то.

Па ипак, како је требало урадити ма шта, и ступити на српско земљиште, наше лево крило наслањало се на Црну, наше десно на Вардар. Кавадар, Криволак, Неготин, Ђевђелија, четири села — то је све што од насретне краљевине остаде. Бар да се брани ово парче и, на овом трагичном парчету земље ми се организујемо.

Место где су сада логори, служило је до сада десет пута за поприште у десет узастопних ратова. Село где се заустависмо гомила је рушевина. Дивљи Македонци, увек спремни да вас гађају у леђа, живе у тим руинама. Нашта подизати нове када се зна да свака нова година носи собом нов рат, нове паљевине, нова рушења. Када се почињу да копају ровови, пијук наилази на лешеве Срба, Бугара, Грка, Влаха и Турака. Ашов избацује остатке униформе, костуре. А небо је ниско и по њему јуре црни облаци.

За то време, ми долазимо у додир са непријатељем. Испред носа му отимамо главу моста на Кичеву, у подножју Архангелских висова. Једна од наших предстража ту се поставља. Од 21. октобра до 2. новембра чарке. Једног дана само, Источна Војска обара 4000 Бугара. А тамо, у Француској на ове вести, рачунају на оне бесне маршеве на престонице, које опкољавају непријатеља и секу непријатељску земљу на двоје! Док, у ствари, Макензен се приближује к нама. Трка ка Грчкој граници баш као што то беше у северној Француској после Марне, трка ка мору. Ко ће пре доћи, ко ће први приспети на исту, пруска

војска или Источна Војска? Јер Источна Војска није на Вардару — ја видех само њену предходницу.

Па ипак резерва има и у Француској и у Енглеској и Египту, и Италији. Јављају да шаљу војску а међутим једва послали један корпус. А на другој страни, јаке снаге придлазе без застоја. Већ немачки од 120 грме пред Демир Капијом. Или не сматрају за озбиљну ствар сјединење Германо-Бугара? А она турска колона која долази форсираним маршевима кроз Тракиску раван! Војници цара Феридинанда храбри су, бију се добро. Не обнављајте Дарданелску грешку! Не радите на парче! Људи! Људи! Материјала! Великих топова! Нас је овди једна шака људи, једва колико треба за чување пруге Солун—Струмица. Бугари нас потискују ода свуд. Ето, то је наша ситуација. Па ипак, 2. новембра, после кичевског догађаја, да смо имали резерве, ми би смо сутра дан били у Белесу. Али, нашто говорити о ономе шта би било да су потребне снаге биле ту! Њих нема — у томе је ствар.

Замислите један троугао. Грчка граница је основица. Две друге стране чине Црна и Вардар. И тај троугао је сама планина. Кланци, јаруге, провалиња, камен свуда; на сваких 500 метара нови вис заклања вам видик. Тај троугао није већи од 50 км. И у овом кавадарском утврђеном логору затворила се Источна Војска, приморана, услед малобројности трупа, на одбрану, баш као што услед истог разлога малобројне трупе генерала Гуроа беху затворене у утврђеном Седилбарском логору. Ово је још горе него рововски рат. Ово је тврђавски рат.

Далеко смо од наде да видимо Источну Војску да пробије бугарски бок, да поврати Скопље и да ослободи Србе који су на умору на Косову. Што се тиче нас сад, ствар је у томе да се осигура наше вероватно оступање ка Ђевђелији, јужно од Демир Капије.

А Срби? Та војска, пријатељска војска, одвојена од ње, опкољена у подножју Албанских Алпа? Шта би хтели да она учини? Чудовишта? Па она је и учинила једно код Лесковца. Али, да ли ће ова победа бити од неких великих последица? Шаржери су празни, трбух

исто тако. Шта, да се ради? Капитулирати? Неки су помишљали на то. Али се нико не усуди да то предложи. И онда? Скинути се на Косову пољу и у очајном, бесном лету јурнути на Скопље, на Велес, пробити се, сићи к нама, пошто ми не можемо к њима.

То би било лепо, огромно, бесмртно. Али то не спада у војну вештину. Остаје још једно средство, једино. Одступање албанским путем Призрен—Дебар—Охрид. Пут је страховит. Једино би српска војска могла то извршити. То није пут. Јаруга, поток, блавно језеро, амбис, путања. Требало је се провући поред побуњених Миридита десно и бугара лево. Само пешак може да преброди планину, јаруге, облаке који притискују њене снежне врхове. 100.000 српских бајонета — све, чему се још може надати да дође на крај правилног одступања — то већ преставља нешто. Понова одевени од нас, нахрањени, они ће представљати нову Србију. Земљиште је заузето, остаће војска и у њеној средини стари Краљ. Ових 100.000 људи продужиће наше лево крило ка Албанији, где се одлучи најзад и Италија да дође. Нови фронт ће се протезати солидан, непробојан, од Валоне до Дедеагача. Под заклоном овога фронта, можда ће Грчка постати наклоњена нама и Србија ће продужити да живи на обалама Црне, као што Белгија још увек живи на обалама Изера.

Лука Ђеловић
БЕОГРАД

Luka Ćelović
BEOGRAD

ГЛАВА XIII.

На Валандовским врховима

Кроз ово село прођох, праћен од неколико српских жандарма, пре седам месеци; ишли смо за једном комитациском бандом која поткупљена од Аустријанаца а по одобрењу цара Фердинанда, пређе у очи тога дана границу и опустоши Валандово. Када председник би обешен и кмет спаљен, комитације одоше али и одведоше собом све муслиманско становништво из околине. У селу не остаде никог другог, до животиње. И било је необично видети како стока, када већ људи беху одведени, продужи сама свој свакодневни живот.

Пси чуваху прагове кућа својих господара. Голубови се сами враћаху у голубарнике. Кокоске и даље кокотаху у малим турским двориштима. Козе, без пастира, саме се враћаху с вечери у колибе чија врата беху широм отворена. На тргу, око појила, мали магарци, меланхолични, скупљаху се у оно доба у које их дотле обично осамариваху и по цело дуго по подне, не крећући се, очекивали би, обузети можда носталгијом при сећању на магараша кога нема и његове ударце батином. Тада сам познао једно пролетње Валандово, око кога зелено жито ницаше, без наде да ће бити пожњевено и где мандарине успеваху без да једна »ханумска« душа би ту да их узбере. Да ли сам могао и помислити онда, да ће читав један свет од плавих капа доћи да оживи ово село, кога људски живот, изгледаше за свагда да напусти?

Сада сам затекао једно зимско Валандово, чији земљани зидови и тршчани кровови беху покривени снегом. Са врха малога минарета осматрачи, под шле-

мом, осматрају околину. Пси су полипсали од глади; голубови одлетели, једне лепе вечери, за ждралима који прођоше. Козе, подивљале, утекле у планину. Једино што су мали, сиви магарци били ту. Они су увећали ратно стадо великих белих магараца, који дођоше из Египта да носе муницију и митраљезе војника Источне Војске.

Јер, она је овде, на врховима валандовским, она Источна Војска коју видех на Седил-Бару. Тамо, на жарком полуострву, она се тукла на 40 степени тоpline. Овде, на Вардару, туче се на 20 степени хладноће. Јуче Галипољ, данас Македонија!

Изгледа да је нека чудновата судбина заштитила Цариград од новог крсташког похода. Једнога дана, говорило се: Пробићемо Дарданеле! Седил Бар, Кумкале, какве страховите борбе! Приметило се да нас је и сувише мало. »Пробићемо се кроз Тракију.« Ту је један против двадесет. Макензен се спушта право на нас. Бугари су на нашем левом крилу, прете да нам зађу у бок. Грчки војници братиме се са комитаџијама на граници. Долазећи из Битоља, четири аустро-немачка официра дошли су, у пуној униформи, у Флорину, грчку варош. Између кајзера и краља Константина постоји извештај споразум. Али ипак, овај је добио од кајзера формално обећање да немачко-бугарска најезда неће прећи на грчку територију пре него што пародија на изборе од 6. децембра буде одиграна. После тога дана, када чланови владе буду анти-веницелисти, краљ Константин се нада да ступање Монгола у Вардарску долину неће изазвати побуну у грчкој класи. Нова опасност за нашим леђима! Куда ће онда проћи тај пут који треба да нас одведе до Златнога Рога? Преко Смирне? Преко Багдада? Или Трапезунда?

Источна експедиција је само једна страна у књижи овога страховитог покоља, али каква страна! На другим фронтима, у Шампањи, у Фландрији, чак и у Пољској, зна се бар где се иде, шта се ради. Може се у неколико и предвиђати, чинити претпоставка. А

овде — ми смо се упустили у непознато. Где ћемо ићи? Догађаји под крвавим источним небом јуре таквом брзином да ми скоро постајемо њихова играчка. Далеко смо, утонули у обмане. Велики Савезници, који мисле да нами управљају, знају ли добро они шта хоће, шта траже од нас? Напред! Марш! А правац? Цариград! Волео бих да њих видим овде. Дали су нас пребројали? Знају ли они да читају карте? У овом рату, на другим местима тако опредељеном, тачном, методичном, — ми овде представљамо авантуру. Да ли ћемо моћи успети да до краја испишемо крвљу ту страну? Ми се више не крећемо кроз историју. Ми смо већ војници из легенде.

Ох! Те плаве капе по балканском белом снегу! Био сам са њима на врховима са којих се опажа бугарска Струма. Топ грми у дољи, обарајући својим одјеком снежни покров, чинећи да се он омакне са висова да би као смет јурио и обарао што стигне низ нагибе. Камен до камена, јаруга до јаруге. Висећи изнад нас, огромно стење као да нам прети. Сваки корак у напред може да нас одведе у амбис. Два орла лебде у висини. На врху смо у облацима. Декор који би био за рат Титана а ипак, ми смо само људи.

Били су само људи па ипак, ту су се борили. Сећате се почетка. Претходнице дивизије Бају крета-ле су се полако гвозденим вратима. Приближавамо се Струмици. Људи, збијени у војничком возу, гледају. Ма колико да се ратује, ипак се остаје радознао. Чисто застрашавајући био је овај предео где јесењи ветар дуваше помамно. Видела се тужна планина, река са мутном водом. Одједном, пуцњи одјекују; Бугари су ту, сасвим близу. Препречују пут, нападају мост на Вардару, хоће да га поруше.

— Нож на пушку! Напред!

Трубачи свирају јуриш. Војници поскакаху из вагона. Батаљона комора није у овом возу, ни мазге ни муниција за попуну, ни митраљеви. То немари ништа. Ипак напред. Најзад, доћи ће до борбе човек против човека! Свршено са борбом под земљом! Нема више ровова, нема више кртичњака! Победа је о-

нога ко је храбрији! А осећају се храбрим. На први врх су већ избили, потисли Бугаре. На блиском врху има их других чује се Марсељеза. Врх пада. Непријатељ је сјурен у јаруге. И, један за другим, у наше руке падају Капа, Златни шлем, Камилина леђа, Петокраки зуб. Ступа се већ и на непријатељско земљиште, обара се гранична пирамида. За три сата прешли смо шест километара. Да лепога дана!

Али — на њему и остаде. На Валандовском виду стиже заповест да се застане. А сањало се да се застане да се тако иде до Софије. Тукло се са Бугарима. Али, на левом крилу појављују се Немци. Треба пазити на одступницу! Грци копају ровове код Солуна! И од тада, ту се остаје, на томе месту, на мртвој стражи. Поново се увукло у земљу, као на Седил-бару. На висове на које до тада само орлови долетаху, извучени су сада топови. На десно крило дошли су другови Енглези, око Дојранског језера. Али ту лове дивље пловке. И — очекује се. Очекује се неопходно појачање, да би се кренуло напред, али, појачање доћи неће! Снег је почео да пада. И кроз вихор, кроз маглу — топови гађају. А можда ће се сутра, зато што нас је мало и што је доцкан, морати свити шатор, напустити пред јачим непријатељем висове, отићи ка Солуну, ту се затворити, бити опседнут? И тек тада ће се можда разумети, да, кад се хоће да ратује, на Балкану као и на ма коме другом месту, мора се претходно имати оно што треба да се има. Можда ће се тек тада претходници Источне војске послати главнина. А да ли ће још времена бити за то? Са валандовских висова видели смо бугарску Струмицу и пут за Софију. Оборили смо граничну пирамиду, ископали неколико гробова више на кобној македонској земљи. А, можда, ће се отићи одавде без да се проживи овај лепи сан!

Г Л А В А XIV.

Битка на Црној.

Ову ноћ проспавах на свежњу сламе на Криволачкој Станици. Напољу је сигурно било бар 20⁰ испод нуле, јер унутра беше 15⁰. У свануће сунце се појави, једно зимње сунце са косим зрацима који падају на снежне планине, на беле, од иња гране, на залеђене баре. Док ће један чувар пруге, француз, из етапног батаљона, тапкајући ногама и хучећи на перону станице:

»А ја сам веровао да је топло у овој Македонији.«

Сунце се полако диже и чини да мутна вода Вардара чисто одсјајкује. Једна граната од 77, крупова долази нам од леве обале, са шумом као кад су кола хрђаво подмазана. Зрно се распрскава на 30 метара одједног вагона пуног робе кога људство интендантуре празни; људи мирно продужују свој рад, чак и не погледав рупу коју је експлозија издубила.

»Да неће опет да отпочну, ти дивљаци? Гунђа каплар, пљунув на страну у знак презирања.

То је једино узбуђење које производи у Криволаку ова јутрења тендера. У осталом, зна се да на овом делу наше линије, на Вардару, Бугари неће предузимати никакав озбиљан напад. Непријатељ претпоставља офанзиву на нашем десном крилу, један опасан покрет према нашем левом крилу, дуж Црне реке. И тај непријатељев притисак врло вешто се слаже са прогресивним и обазривим надирањем Бугара ка Битољу.

Битољ је вероватно пао до сада у руке непријатељу. Једна српска чета улази у ово село, са пушком о рамену, оборене главе, спора корака. Она долази

оданде, од последњега града који још беше у рукама војника Краља Петра. Ови су се тукли на Бабуну, на Прилепу. Борили су се у заман. Ипак је Битољ морао бити евакуисан. У потаји, ноћу један воз прошао је кроз Солун доводећи Источној Војсци несретне хероје. То сад бејаше само група једна побеђених, изгладнелих, малаксалих, неспособних, услед дугих беда да осете какве сензације. Наши људи похиташе им у сусрет, запиткујући их о исходу последњих борби. Они не одговараху. Цвекотали су од студи у својим отанчаним униформама које бејашу као платно после четворогодишњег ратовања. Једна пољска пекарница беше ту, у близини, пецијаше округле хлебове. Срби се поређаше око ње, непокретни, заслепљени призором. Један од њих рече: »Како, па Ви овде имате да једете!« То је све што се од њих могло извући, тога дана. Биће одевени у ново ови дошљаци од Битоља и појачаће Источну Војску. Њихова браћа у овом рату оступају ка Црној Гори, ка Албанији. На Црној, последњој српској реци, војска Краља Петра претстављена је свега са неколико стотина сивих шињела, и сувише широких за ослабела тела која они одевају.

Осам је часова. Војни телеграм даје вест да су Бугари напали. На пут за Црну! Мој аутомобил полази, јури, лети скоро. По залеђеном путу точкови скоро клизе, федери шкрипе, мотор застаје, па ипак кола се крећу и ми се приближујемо. Дајући трубом знаке пројурили смо кроз Неготин, где је дивизиски штаб; кроз Кавадар где је штаб друге дивизије. Мала села сва бела од снега, високо оцртавају своја минарета на небо.

Приближујемо се. Потмула тутњава топова већ је јаснија. Сусрећемо једну коњичку патролу која пролази у галопу. Баш као на француском фронту, извесна поступност у призорима све се више уочава у колико се више приближујемо бојном пољу. Пролазимо коморе, артиљериски парк, завојиште. Све је на своме месту, добро организовано и уређено. Стој! један драгонац с карабином у руци, зауставља мој ау-

томобил. Лозинка! И поново одлазим даље. Узана равница којом ми од Криволака јуримо, нагло се шири наилазећи на Црну Реку. У равници смо. Над овим белим застором од снега гаврани прелећу. Хук борбе, у место да их плаши, разјури, он их привлачи. И крволоцима, зверовима, они служе као гласници, крваве, мртвачке гозбе. Недалеко од Возараца један капетан афричких шасера повика нам: »Ах! Ах! Ви долазите да упознате Струмицу?« И то је речено тако нервозно, таким тоном који је лако давао да се много погоди, разуме. Помислих одмах: »Овде не иде као што треба«. Једна бугарска граната паде у реку. Пређох на леву обалу. И доспех до ватрене линије.

Наша пешадија, у малим групама, у рововима и упоредном и управно и бочно према Црној, очекује непријатељски напад, са напереним пушкама. Непријатељ је позади гребена. Већ читав час он нас бомбардује, без успеха, јер је његова артиљерија неспособна да нађе наше у дубини ових левака. На нашем десном крилу, ка Кичеву, пролама се пушчана борба и — одјекује, који је према нама као да оживи, као да се креће, таласа. Ево Бугара. Хоће да јуришају. На 1.500, плотунима, пали.

Али шта је то. Профил виса понова тоне у непокретност. Да се није непријатељ ту зауставио, незаклоњен, према нама, под нашом ватром? И најмања силуэта види се голим оком. Ја сам на тридесет корачаји од једне француске батерије. Чујем команду: »На 1.500, пали!« И тада тек разумедох оно што нисам дотле разумео, видех оно што дотле нисам видео. То не беху бугарски пешаци, то што се појави пред нама, то је артиљерија! И ти артиљерци имаћаху куража да ураде ту лудост и то херојство — да приведу топове на 1.500 м. од нас, откривено!

Шта би рекли о пушчаном дуелу на десет корачаји? То је скоро иста ствар. Блесак бугарских оруђа сева кад и наших топова. Први непријатељски плотун оборио је трећину наше послуге, демонтовао једно наше оруђе од 75 мм. А код њих једна наша граната пала је у сред каре. Експлодирало је сто пројек-

тила у три маха на гребену. Наша пешадија, за тренутак у неодлучности, понова се прибира. Наши митраљези грокћу. Видимо бугарске артиљерце како покушавају да се законе позади штитова топовских и како они који су неповређени, и поред наше ужасне ватре, продужују гађање као да су на стрелишту. Овај ужасни дуел траје још десет минута. Па онда, одједном, на обе стране, гробна тишина. Према нама, на гребену, батерија је мртва. Са нашом је скоро исто. На нашем левом крилу узвици »ура« одјекују. А по снегу се опажају дуге, велике пурпурне бразде.

Бугари придолазе, у малим групама, рђаво заклоњени. На овој обали левој Црне, наши пијучи наишли су на стене и на 50 см. дубине. Наши ровови таман су толики да могу да законе клечећег стрелца. Поклекли смо. Једино наши шлемови што вире позади заклона од камења. Наш ров, управан чини препреку реци, туче једну стазу која води на брег 280. Из нашег заклона лепо видим терен преко кога Бугари прелазе. А у исто време могу да сазнам шта се дешава позади нас на другој обали реке.

Непријатељ се спуштао са Мирзена нама у сусрет. Тек тога јутра наш батаљон је примио бодљикаву жицу. Артиљериски дуел, коме ми присуствовамо спречио нас је да утврђујемо положај. Неколико реди бодљикаве жице на брзу руку постављене, били су бедна, слаба препрека. Са оданетим пушкама наши пешаци очекиваху заповест. Незнам ништа узбудљивијег од овога чекања јуриш који прилази.

Бугари напредују у скоковима, сваких тридесет метара лежу да се издувају, и избаце по неки метак. Недалеко од себе, чух удар пројектила о шлем. А један глас затим: — »Да не беше шлема, било би готово!« Зрно је склизнуло. Један каплар, који дуваше у руке да их загреје, говораше сам себи: »Па што се већ једном не пуца да бар руке загрејем.« Сунце, бледо, пројектовало је силуете Бугара на снежни застор, одајући фантастичне размере нападачу. Трећи македонски — јер он бејаше ту — био је већ на 800 м. од нас. Непријатељска батерија, која у почетку беше

иајурила отворено да би нас што боље гађала, профилуваше се сада на гребену демонтирана испретурана. Помислих у себи: Ако храброст пешака буде као што беше у артиљераца, ми ће мо се добро ознојити! И против своје воље окренем главу ка оном правцу, којим би оступали...

Свака нова борба доноси собом нова изненађења. Неописан приказ појављивао се у нашој позадини. Замислите, на 2000 метара од борбе, тридесетак коњаника, без оружја, са полициским капицама на глави лулом у устима, као у мањежу изводе кругове волтижују као у дворишту неке касарне у унутрашњости. Марци*) који доведе својих тридесет африканских коњаника, да ту изводе манеж, заслужује можда, по вашем мишљењу, бар тридесет дана затвора.

Ја знам утисак који производи та дрскост у рововима крај Црне. Да је главнокомандујући дошао да нас обиђе у тренутку јуриша, да је цела пуковска музика дошла да свира Самбру и Мезу, војнички марш, наш батаљон не би стекао више поузданости и мира него кад је видео ових тридесетак коњаника како, са капицом на глави и лулом у зубима, изводе дресажу позади нас. Бугари су сада могли доћи!

И они дођоше. Дочекасмо их. На 500 м. када се непријатељски строј подиже да учини нов скок »кебеловке« просуше ватру. И три митраљеза учествују. Кроз хладан ваздух одјекују пуцњи. На први плотун нападач леже у снег. Само два официра остадоше на ногама вичући, претећи не би ли покренули своје људе. Они се најзад решавају, понова полазе напред. Али као да се и само земљиште образовало противу њих. Ничег где би се могли склонити од француских зрна. Други плотун! Око стотину Бугара пада. А више и није потребно да би се маса деморалисала. И напад, који је почетком био тако силан, одједном застаје. Трећи македонски повија се у лево, за један теренски заклон. На белом пољу, пред нама, мртва тела чине црне мрље. Из далека рекао би човек гомиле крпа. Ми

*) Чин у афричкој коњици.

сматрамо да је борба завршена. Десет од наших лако повређених иду ка превијалишту.

Доносе једна носила међу једнога официра, који је тешко повређен. Пет је сати и вече пада. Само се чује удаљена грмљава топова, ка Архангелу. Свако помишља: »Доста им је за данас.« Чарка пушчана ватра опет почиње на нашем левом крилу, на положајима где су Зуави. По брзини и жестини плотуна, јасно је да је до сукоба изненадно дошло. Аутомобил команданта дивизије у пуној брзини прелази мост Возарачки. Генерал у првом реду за време борбе! Знак да се нешто кува. Драгони пролазе у галопу, одједном се заустављају у једном заклону сјахују, остављају по пет коња на чување једном коњанику и, са карабином у руци, пужу се ка гребену.

Српски жандарми, који су штитили наш леви бок, повукли су се јужно од Мизрана изгубив пола своје снаге. Бугари још увек продиру напред, ка југу, тежећи да нас опколе. Мало пређашњи напад на центру требао је само да нас узнемири. Онда значи продужити наш бок? За то треба људи а Источна Војска још увек очекује помоћ. Шест је часова. Возарачки мост који је објектив непријатељу, лако може да буде загрожен. Евакуација леве обале је неопходна. Поред нас пролазе батаљоне бојне коморе, мазге, мали чопори мршаве говеди, која њиша и претура по снегу тражећи коју суху травку. Пушчана ватра на нашем левом крилу појачава се све више. Шасери се смењују. Они има да штите оступање. Ми прелазимо мост. На другој страни Црне — очекује нас безбедност.

Очекује нас још нешто, али нешто страшно. У ноћи која пада, седам људи крећу се један за другим, сваки од њих поставив руку на раме онога који је пред њим; иду полако и посрћу као пијани. Само их води један млад српски лекар. У њега је још само једно око, а на место другог види се једна црвена, крвава дупља. То су седам жандарма краља Петра који су већ превијени на превијалишту. Бугари изненадише несретнике... »А теби ћемо да ископамо само једно да би могао да одведеш ових твојих седам другова!«

Па потом Бугари одоше. И млади лекар води седам слепих ка амбуланти, седам слепих који посрћу кроз ледени ветар, кроз снег, кроз мрак.

Само на нашем сектору имамо 300 рањених. Колико ће их бити сутра када Макензен заузме Битољ, навали на нас! Од саме појаве првог шиљатог шлема грчка граница ће се отворити. Источна војска похитала је у помоћ Србији. А ко ће доћи у помоћ Источној војсци? Вечерас смо се повукли на десну обалу Црне реке.

Можда ћемо сутра бити принуђени да уништимо мост на Возарцима... А ако помоћ не стигне, ово ће можда бити пролог једне још веће драме...

Г Л А В А Х V .

Једно одступање.

За време од седамнаест месеци учествовао сам у четири повлачења. А ништа у свету није већма различно до повлачења једно од другога.

О повлачењу на северу, после Шарлроа, не бих могао ништа рећи, чак ни данас и поред свега објашњења које време даје стварима. Фронт је био и сувише голем снаге с обе стране и сувише јаке и многобројне. И о повлачењу ка Паризу оних који су имали затим да буду победиоци на Марни, ја имам у глави само неке визије које се рђаво допуњавају између себе.

Што се тиче одступања из Пољске, онога које је претходило паду Варшаве, то је била већ друга ствар. Није било довољно да један генералисим пама он био геније — повуче на карти једну линију и да кроз телеграфске жице изда заповест. Да би та заповест била извршена, потребно је да се има јединица које имају у својој организацији све потребне елементе, као коњицу, артилерију, муницију. Тада сам видео — на горњој Висли — Козаке без муниције како против Хинденбургових маса јуришају и нападају са копљем у руци.

Од Дунава до Албанских Алпа пратио сам српско одступање. Непребродиме планине раздвајаху једну дивизију од друге. А по некад и пукови немађаху међусобне везе. Без железница, без телеграфа. По десет дана требало је ордонансима, гласницима да донесу заповест. Из главног штаба Војводе Путника — једног јадног лутајућег штаба који сваког дана мењаше место — јављаху нам: »Заузећете положај на томе месту

образоваћете десно крило те армије, браните тај мост!« А када би дошли пред место, ту би затекли Макензена који је у њему већ читаву недељу дана. Армија чије смо десно крило требали ми да наставимо, одавно је отишао пут Албаније. А што се тиче моста, он је постојао само на картама; Бугари су нас предухитрили и уништили га.

Четврто одступање — ово у Македонији. Пратећи га — ја сам га разумео.

Крајем октобра Источна војска, у једном скоку, беше допрла до десне обале Вардара, до блатњавог утока Црне реке. У исто време ми се проширисмо ка западу под заштитом исте реке. Добро постављени утврђени кавадарски логор са обезбеђеном основицом, природно брањеним током двеју река, они би могли са сигурношћу пружити се још у напред, да би притекли у помоћ српској војсци. Јер не заборавите, ми смо ту дошли за то да притекнемо у помоћ српској војсци. Лепи часови, пуни наде! Једнога дана заузимасмо Грацко, три километара северно од утока Црне на путу за Велес. Сутра дан Зуави прелазе Црну у правцу Архангела. Прексутра наши ловци најурују Бугаре из Дренове и заузимају њихова места. Тако смо се једновремено кретали и на Велес и на Прилеп.

А потом од једном, застој. Шта се догађа? Догађа се, просто, то да је српска војска чије десно крило ми треба да образујемо, да она проломи и земљу и место. Србија је умрла. Њена војска постала је сад црногорска, албанска војска. Битољ, једино још место код кога би се могло доћи до спајања, пао је. Савезници су дошли и сувише доцкан и у сасвим малом броју. То је разлог застоју. И као једино логична последица би повлачење ка Солуну.

Повлачење! реч страшна, одјекује болно у унутрашњости груди. Повлачење, то је последица неуспеха? Повлачење то је напуштање? То је одступање? Повлачење је много компликованије него што се то мисли. Пад, каткад је начин напредовања. Оно није увек пораз. Повлачење је често пута средство да

се дође до победе. А то вам изгледа парадоксом, апсурдно? Слушајте само:

17. новембра, један непријатељски комунике јављаше Европи да се на Македонском фронту Савезници повлаче и да су им Бугари заболи нож у срце. Комунике непријатељски бејаше задоцнио за десетак дана јер повлачење Источне Војске — у осталом, благовремено, својевољно — почело је 7 новембра! Па, ипак, ето цео свет не знађаше за читавих десет дана да се Савезници повлаче.

Повлачење је почело 7. новембра, у 5 часова у вече, на Црној Реци. Једна од наших чета на предстражи код Архангела, на десној обали, доби заповест да се за стотину корачаји приближи возарачком мосту.

Сто корачаји! Да ли је могао један војник да ли је могао један нижи официр схватити да је тих сто корачаја почетак оступања левог крила Источне Војске?

И шта више, истога дана, у исто доба, наше десно крило напредоваше прелазећи понтонски мост код Криволака, предузимајући офанзиву ка Штипу! То је било јасно! Ту није могло бити никакве сумње. Наши су загрозили Колији, Сеоби, Пештернику. Утврђивали су се већ на левој обали реке. Подилазили су ка непријатељској граници. Јунаци заборављаху и зиму и снег, и говораху: »најзад, ударићемо ногом у леђа Бугаре!« Команданти дивизија — јер и сами генерали не могаху знати — довикнуше ми: »У Софију! У Софију!« И збиља, пође се напред а то је било одступање. Солун је на југу; изгледало је да се ми крећемо на исток, а то је било зато само да би се боље дошло југу. Код Криволака смо прешли на леву обалу Вардара али само зато да би се боље спустили низ њега. Дати изглед нападања онда када се врши повлачење, предузети офанзиву тада када се одступа, приковати и неутралисати једним покретом цело непријатељско десно крило, привући у току једне ноћи непријатељски центар пред једну затворену долину где је гоњење тако рећи немогуће, поставити пред Германо-Бугаре од Битоља—Прилепа одбране непрелазне једне реке под чијом се заштитом већ силази ка

Солуну онда, када свако верује да се чини лудост једна да се иде на Софију — ето у чему је био геније маневра ђенерала Сараја.

На осталим фронтovima, у другим земљама, од почетка великога рата, било је обилнијих стратегија и по броју људства и по величини земљишта. Али можда ни на једном месту не изврши се један маневар тако тачан, тако одређен, тако математичан као овај, са својим фронтом од 65 км. и његових неколико дивизија савршенство стратегије у савршенству праксе. И сам непријатељ, у своје званичном коминикеу одаде своју заблуду. Тек 17. новембра непријатељ у очи оступања савезника, тада када они већ десет дана спуштају ка југу своје тешке топове, слагалишта, амбуланте, авијацију, муницију и резервну храну.

Висови над Црном, возарачки мост, станица у Грацком, дивиз. штаб у Кавадару — све је то у одређени дан и одређени час евакуисано. Све је било предвиђено. Напуштање те куће, те стазе, тих извора и бунара, те шумице — све је то било тачно назначено и наређено. Из главног штаба у Солуну велики старешина зна све, ради све. Он враћа натраг једнога од својих генерала, ценећи да је он изложио више но што је требало један батаљон на левој обали Црне реке, који изгуби сто људи из строја! Повлачење наших трупа изводи се по ешалонима тако тачно да непријатељ избаци 5000 артиљериских зрна на Кавадар онда, када смо ми још пре два дана евакуисали варош.

Када Макензенове претходнице дојурише форсираним маршевима да би натерали Бугаре да пођу у гоњење, наше лево крило било се већ свило од Црне на Вардар. Било је и сувише доцкан да би нам пут могао пресећи. Савезници су измакли одавде. Главне наше снаге, прешав на леву обалу реке, спуштале се ка Ђевђелији.

ГЛАВА XVI.

Н и з В а р д а р .

Претпостављајући офанзиву на Штип, велики војсковођа Источне војске по ешалонима је свио лево крило својих снага од Црне на Вардар. Пук за пуком, дивизија за дивизијом. Генерал Сарај их је извлачио и у колико се исте приближавале грчкој граници распоређивао их је по левој обали помоћу прелаза код Криволака, Демир Капије, Градског, Струмице и Бевђелије.

К р и в о л а к .

Први сукоб.

Криволак. Село се налази на једном завијутку речнога тока. Од Градскога, које прекисноћ наши напустише а Бугари одмах заузеше, непријатељ нас држи под својим топовима. Са мало смелости, могао би нас држати и под својим бајонетима. За време читавог једног месеца сваког дана, у оно доба када мисли да долази воз који нас снабдева, непријатељ нас поздравља са шест граната. Неколико уништених плоча, један пробијени кров, једна мазга раскидана на двоје, један стог сена упаљен: све то, дакле, своди на незнатну штету.

Ове ноћи 17. новембра, Криволак је добио својих шест уобичајених граната. Пројектили су се распрскавали кроз ладан ваздух, по селу. Ретки становници који бежаху заостали по својим кућама — већина се евакуисала онога јутра — навукли су на се бунде од јагњеће коже, мислећи у себи: »шеста је пала сад можемо мирно спавати«. Али овога јутра долети и седма, па онда и осма и после ње још много других. Долазиле су све плотунима, Бугари гађаху станицу. Пред њом на последњем једном колосеку, артиљерци

товараху своје топове на отворене вагоне последњега воза. Јер, последњи воз одлази. За време од десет дана мали воз однео је шаторе, амбуланте, сувишну муницију, избеглице, заробљенике, разну опрему и спрему ка грчкој граници. Долазио је ноћу тај мали воз, одлазио је пре сванућа из бојазни од бугарских граната. Али овога пута, ће примити ватрено крштење.

Један шрапнел преломио је, одкинуо, оцак локомотиве, а друга граната запалила један вагон, Светлост пожара служи Бугарима за нишанску тачку. Гранате се сустижу.

И, ту под ватром, воз се товари. Све до мрака није се веровало. Истина, видело се да су амбуланте, муниција, заробљеници, опрема — да је све то отишло. Мислило се: »Бах! Боље је бити лакши када се хоће напред«. Али овога пута кад се видело, да се чак и топови товаре на овај мали воз, тада је било јасно. И људи опустише главе. Одступање! Иде се одавде! А зашто? Идите да им објасните, њима, храбрима у рову, идите да им објасните деликатне намере штабова, финесе стратегије! Идите да им кажете да је боље, у ратној вештини, предвидети него поднети. Идите да им објасните да се сад одлази одавде да би се доцније опет дошло и да по некад оступање припрема само једну извесну победу! Ти храбри неће вас хтети разумети. Њихово резонување је просто: »Па зар се толико мучило да се доведе дође само зато, да би се брже боље опет вратило натраг?

Па ипак, потребно је вратити се натраг. Једна нова граната пада баш у станицу. Ватра. У толико боље. Јер баш мало час стиже заповест да има да се упали. Нека гори! Нека сагору беле сенке које се не могу познати. Небо је црвено од светлости пожара. Црвени облаци играју по беломе снегу. Заштитнице које се спуштају на леву обалу Вардара прелазе понтонски мост. Експлозија. Од понтонског моста који је динамитом бачен у ваздух, вода носи отпатке, комађе. Воз је натоварен. Артиљерци су пред својим топовима, крај својих коња. Последњи воз излази из станице,

док, позади њега, десетак пионера и минера довршавају њено уништење....

Демир Капија

Бугари нас очекују код кобне гвоздене капије. Двајести је новембар, од 17. непријатељ зна да Источна Војска одступа. У евакуисани Криволак непријатељ је ушао за нама. Гоњење је отежано. Сто одлучних људи, у заседи на гребенима, могли би зауставити читаву једну армију. Бугари то добро знају. И покушавају напад у бок. Али ми знамо да су они већ обавестили Макензена. Овај је већ пустио у напад своју коњицу. Своју пешадију. Наши авијатичари јављају за Немце код Струмице. И они желе да учествују у тој заседи коју нам припремају.

На 1500 метара западно од Демир Капије почиње пушкарање. Непријатељ је ту испада из ровова. Напад је пун жестине. По сваку цену они гледају да се докопају тунела. А тај тунел представља за нас много, све! Јер другог пута за наше повлачење нема. Једна од наших дивизија је још цела с оне стране и овуда треба све да прође, све, и топови, и коморе, и кола, и рањеници, и људство и коњи. Треба још уз то и времена да би се све то повукло испод планине. Да, наши су батаљони горе на висовима који доминирају пенушави Вардар. Држите се добро, јунаци!

И они се држе дивно. У тишини, без икаквог геста, очекују. Пустили су их на сто корачаји. И тада — и плотуни и митраљеви. Нападач пада као сноплеша. Лешева има на неколико корачаји само од наших. Види се како неколико минути по смрти поцрне, ти бугарски лешеви. Али ипак придолазе још увек. Гађајте! И они гађају. То траје часовима, тек пред вече зна се да се може одступити. Одступа се преко висова ка југу упоредо са реком. А за њима изгледа да се планина руши. Три стотине килограма динамита. Руше тунел. Цела дивизија је одступила ка Градцу.

Г р а д а ц

Двадесет шести је новембар, требало је седам дана одступања да се дође доведе. Нов мост на Вардару »Мачији Зуб« доминира целу узану долину. Десно и лево пушкарање не престаје. Бугари нападају. Гранате падају у реку. У Градцу имамо наше гробље, батаљони који пролазе одају последњу почаст онима који остају у туђој земљи. Жури се. Прелази се мост, а потом, мост лети у ваздух.

С т р у м и ц а

Биће скоро два месеца како Савезничка Војска да би спасла други мост на Вардару, поскака из воза који је возаше од Солуна. Струмица је била прво место где се наши плави шлемови борише на Македонској земљи Струмици? Упад комитација, у марту месецу у време мира између Србо Бугара — Струмица? Жртвеник три стотине људи краља Петра, који изгинуше на коти 150 да би спасли овај, мост на Вардару. Струмица! Гробница 350 хероја! 350 гробова који су ту поред те железничке пруге, коју ће мо ми сами, својим рукама, уништити. Све је прошло палите фитиље!

Ђ е в љ е л и ј а

Ђевђелија пето место, последње место, последња тачка пред грчку границу. На висовима западно од варошице, један француски пук штити одступање. 27. је новембар. Исте вечери бићемо сигурно на левој обали хучне реке.

Непријатељ који осећа како му плен измиче, напада све са већим беснилом. Узаман! Глас се проноси: има Немаца и Бугара! Али — ту беху само Бугари. Немци су на другом месту, код Дојрана. На крајњем десном крилу савезника, Енглези издржавају прве нападе Немаца. Петнаест пута терајући пред собом дубоке бугарске масе, пруски официри руководили су нападом. Око »каменог врха« се воде страховите борбе бајонетом. Непријатељ коље заробљенике, убија рањенике. У једном моменту Кичинерови младићи су од једном застали. Али, одмах затим један високи пу-

ковник уз свирку води Шкоћане на јуриш. Из Солуна се тражи помоћ. И она стиже да помогне једној Енглеској бригади, у мучној ситуацији борба се продужује без застоја.

У Бевџелији, у сумрак већ, један српски батаљон стоји на путу. Правац? Карасули — на грчкој територији. — О десно раме. Напред! Чудноват, фантастичан батаљон, где је плави жандармски мундир уз кестењави шињел граничара, или кратко сељачко јапунце, где се, под пастирску бунду, опасује фишеклија!

И тада, српски батаљон, нем, као изгубљен, полази ка граници, ка туђој земљи, ка изгнанству. И српски батаљон, последњи српски батаљон, не окрећући главе, удаљује се из Бевџелије и последњег села Србије...

ГЛАВА XVII.

Један солунски дан

Хтео бих да вам опишем овај град, над којим лебди нека чудновата судбина, али, већма бих желео да вам представим, опишем њихову душу, него људе и њихов живот. Пођимо заједно кроз роман једног солунског дана.

Буђење овде више је отимање, отрзање од одмора него буђење. Већ од првог момента, обузима вас чуђење да сте још живи.

Јуче пред вече дође ми један мој пријатељ — човек позитивних идеја и који не измишљава, не уводи ништа ново. Он је официр на једној француској крстарици, укотвљеној у самом пристаништу. И тај ми пријатељ рече: »драги мој, један добар савет! Ви станујете у близини грчке касарне. Идите да спавате у другом делу вароши, бар за ову ноћ. У пристаништу савезнички бродови су укотвљени; наши топови су наперени. И ми само очекујемо један знак па да отпочнемо да гађамо: појаву зелене светлости изнад француског конзулата.«

Треба веровати да се та зелена светлост не појави над Солуном, пошто ни један блесак не сину кроз маглу, пошто ни једна граната не просвира кроз ваздух и пошто је варош неповређена.

Излазите из стана. Јевреји хитају на свој посао, отварају своје дућане. Њихово кретање је неузнемирано, мирно. Једина њихова брига то је зарадити новац. Од свих тежњи Грка, Бугара, Срба, Турака, па и Европских које се окрећу око Солуна, Солуњани су умели извући добре користи. Они немају отаџбине. Они вам кажу: »ми смо сионисте.« Разни господари

су веровали да ће их придобити, потчинити, асимиловати. Заблуда! Солуњани су очували своје обичаје свој језик, свој локални идеал. Њихова варош напредује и поред свих ратова који се ње ради воде. И рат је постао за Солун једна извесна индустрија.

Питајте те људе. Они ће вам рећи: »пуковник Палис, кога шаље краљ Константин и краљица Софија од Хоенцолерна, позваће источну војску да иде одавде. Говори се о опсади. То подсећа на Порт Артур.« А то је истина. Док Франко Енглези, опкољени од Бугаро-Немаца изгледаху изгубљени за свагда у утврђеном кавадарском логору — пуковник Палис, у име свога господара прети да ће нам забости нож у леђа.... Када час победе буде одјекнуо, нека се Савезници сете овога!

То је последња солунска новост. Она вам није довољна и ја то разумем. Ви би сте хтели да знате шта се догађа тамо, у Паризу, Лондону, Атини нарочито, да ли је одлучно држање Савезника надјачало интриге барона Шенка, да ли краљ Константин, тај грчки краљ, који, после неверства према Србији, хоће да изневери и свој народ, и да отвори јелинске границе Бугарима..... Да би вашу радозналост задовољили, новина има довољно. Двоје од њих, Опинион и Ендепандан на правом су путу. Али ако ви не познајете добро солунску штампу, продавац ће покушати да вам радије прода *Courrier* или *Nouveau Siecle*. Продавац их добија од немачког конзулата. Одатле потичу ова два места, ту их сређују, ту их штампају. И поред назива листа, виде се крупним словима нове вести: »Триумф Немаца... Пораз Савезника... Пропаст Француске.

По потреби, те се ствари довикују официрима француским и енглеским. Ту се нема шта рећи. Ми смо у Грчкој!

Али поред тога ми смо у једној вароши која служи као база источне војске. И у тој вароши постоји један немачки конзул, један бугарски конзул, један турски конзул. Можда ви мислите да су се та господа затворила у своје конзулате. Тек што не! Никад ове

дипломате не кретаху се више до сада. Не можете се попети на трамвај а да не наиђете на немачког конзула. Он слуша ваш разговор, гледа вас, шпијунира вас. Он је на трамвају!

Аустријски конзул, он је за себе резервисао ресторане и кафе-концерте. Вечерава најрадије тамо где и савезнички официри. По некад, када су места заузета, он понуди место за својим столом коме од новоискрцаних савезника, које претерана пажња и учтивост овог непознатог човека пријатно дира. Турски конзул луња око мора у Зејтинлику и води своје псе да сврше своје свакидање потребе на улазу у француски авијатички логор. Никад до сада тај турски конзул не показа толико интересовања за господарство у ваздуху! Његов колега, Бугарин, предпоставља тајне мисије. У сред Солуна — који је не заборавите, наша база представник Фердинанда вероломника сакупио је оружје и шаље га муслиманским разбојницима на грчкој територији на Караџу планину. Она влада одступницом Савезника. Посао је добар. А да и не говорим о 3000 Аустро-Немаца који су мобилисани у вароши као шпијуни. Кад је једна мазга из наше коморе болесна, то је исте вечери познато и самом Кајзеру.....

После ових жалосних констатација, наставимо пут. Сусрећете у великом броју грчке војнике. Примећујете да официри краља Константина пуштају да им се сабља по калдрми вуче, да им се допада да она тандрче по калдрми. Многи од ових официра не отпоздрављају своје другове из Споразума. А ја чак познајем неколико од њих — које је грчка влада уклонила од границе одмах — који ми рекоше: »Стид ме је, у појединим моментима, господине, што сам Грк!« Трубе, добоши, музике грчких пукова не престају да се проламају на све четири стране Солуна од јутра до мрака. У сред српских, енглеских и француских трупа које се боре, грчке трупе седе, не боре се. То је исто тако чудновато као што су необични и ови људи, који неће да ратују, који су непрестано на ули-

ци, већ са својим мамузама, својим сабљама, својим музикама желе да представе нешто ратничко у себи.

У сред те бесмислене хуке ви ћете се изненадити трагичном мирноћом малих групица људи који се налазе скоро свуда по вароши. Судаћи по њиховом изгледу, беда почиње већ да оставља отиске своје. Руке немоћно опружене низ тело, очи без израза. Не говоре, не крећу се. И стоје тако, по трогоарима и гледају. Шта? Очекују. Кога? Па и да немају на себи сиве боје, српску чајкачу, ипак би сматрали да су оно што су: бића, која немају ни отаџбине, ни породице, ни огњишта, бића која у крајњем очајању нађоше уточишта у нераду и тишини, тако блиским смрти.

Између тих људи, види се по која жена. Жена подноси боље но човек беду, или бар, она уме боље да отпочне свој нови живот. Да ли то продуктивни геније расе помаже жену, даје јој у ове тешке дане енергију, која напушта мушке? Видео сам словенске жене које узмакоше од Бугара, Немаца, Аустријанаца, Албанаца, које после месец дана путовања пешице дођоше до Солуна... Беху младе, смејаху се, заборавиле су, биле би вољене, можда, још, хтеле би да живе. Али људи — они су изгнаници, избеглица без отаџбине... Они то другојачије схватају!

Хоћете ли да упознате сад цинизам друге једне расе, расе људи, који се сматрају практичним, ђифтама према својој националној политици? Ево једне кафане чији сопственик, који се богати, премазује своју фирму. Запитајте га, он ће вам рећи: »Прво натпис на енглеском.... Енглези не броје кусур који им се враћа... Па онда на француском, испод тога, колико обичаја ради... За време турског режима био сам под заштитом Француза. На српском је непотребно исписивати... Они као новац имају само неке банкноте, банкноте своје државе, која је пропала... А празан, трећи ред резервисан је за бугарски натпис ако цар Фердинанд дође да сјури у море Савезнике.....«

После тога човек чисто осећа потребу да се ојача, освежи мало. У новом делу вароши, источно од

пристаништа, налази се једна повучена кућа, једна француска школа. Идите тамо. Ту је главни Штаб Источне Војске. Да ли вам пада у очи како се ти војнички штабови често наставују по школама? Каква поука за малишане који, по рату, после убијања, буду у њу ушла! Човек, који са једном шаком пешака треба да се одупре Бугарима, Аустријанцима, Турцима, Немцима — човек који треба да изведе једно од најтежих одступања и да буде готов да се одупре грчком издајству — човек који представља данас Француску и једну велику идеју на овом македонском земљишту — човек који се бори овде десет страховитих недеља и као генерал и као администратор, и као дипломата и као Француз — човек који ће се сутра борити можда раме уз раме са својим војницима, са пушком у руци — тај човек ето живи у тој скромној школи.

Уђите! Генерал Сарај може се покад што видети. Ах, она несаломљива воља која се огледа у оном мирном, чак и насмејаном погледу! Ја сам видео како се смеје! Добар играч. А овде је потребно бити добар играч, уверавам вас. Па онај глас, који постаје од једном потмуо, који изговара ове речи: »ја сам хтео то одступање..... Непријатељ ми га није наметнуо.... Ја сам још увек господар ових покрета.... Ако хоће да ми пресеку пут, нека покушају.... А ја ћу их знати дочекати.....

Солунски дан ближи се крају. Мрак је пао. Шта нам сутрашњица све не спрема? Враћајући се своје стану, где ћете можда наскоро чути грмљаву топова, баците један поглед. У салу на Кеју Краља Ђорџа, једна француска певачица пискавим гласом пева неку патриотску песму. Не смејте се! То је и сувише дирљиво, то јадно мало девојче које дође у далек свет да послужи ради ствари, удаљене отаџбине.... И она пева. Савезнички официри вичу: браво!« А како је девојче и грчки официри је поздрављају пљескањем. И нехотице вам се ствара слика, провиђења, како један евзонски батаљон на граници примећује Бугаре како се боре са Савезницима и како, не чекајући заповест, сам натиче нож на пушку, јури уз

плаве капе да се бори против вековног непријатеља, против Бугара, оних који мучаху Серез и Драму.

Али — то је само једна визија. Стварност је на улици где, затворена, кроз ноћ, као да се кри-љу, долазе болничка кола и носе рањенике, још не престано рањенике.

У пристаништу, велике крстарице погасиле су све своје светиљке. Море личи на црну бездан чија је тама обасјана само дугим опасачем болничких лађа на чијим боковима светли крвав црвени болнички крст. У пристаништу вечерас пребројох пет болничких лађа.

Г Л А В А XVIII.

Друго повлачење.

За време док се Срби опкољени, пресечени, гоњени, празних фишеклија, празнога стомака, повлачашу кроз албанске Алпе; док Савезници, са друге стране, напуштаху своје положаје у опасности, а и скоро, у ово време, некорисне код Кавадара, Балкан би сведок, посматрач и једног трећег одступања.

Али, на супрот двама другим, ово одступање се догађаше без фијука куршума и без распрскавања шрапнела. И збиља, то одступање је било необично. Ту не беше ни мртвих ни рањених јер не беше борби. Не беше заштитничких трупа јер не беше гониоца. Посигурно, ови војници не долажаху из битке јер ни у једног не беше чело завијено ни руке поцрнеле од барута, па ипак, сви они даваху утисак побеђених. Маршираху оборених глава. Нико их не гоњаше па ипак, без одмора бежаху дању и ноћу. Изавала је радозналост, чуђење ова војска која пажљиво избегаваше и села и вароши и која не пита пролазнике где води пут. Шта више, када би који пастир, наслоњен на свој велики штап, упитао: »куда ћете?« Они би окренули главе, да не би одговарали. Грчка војска одступаше. Одступаше без да је била у борби. Како то? Ево скоро три месеца како добом одјекну у Старој и Новој Грчкој. То би једнога јесењег, сунчаног дана. Вест пројури од Пелопонеских планина до Вардарске равни: Бугарин који хоће Македонију, и Кавалу, и Солун, и Добруцу, и Албанију — тај Бугарин, који хоће цео Балкан напао је на Србију!

Грци су знали шта је то мобилизација. Они су знали из искуства да треба да протекне више дана

док први пуцањ из пушака не одјекне. Потребно је да више команде изврше концентрацију. И без нестрпљења, а и без страха Грци очекиваху. Батаљон по батаљон, отишао је у планину или дољу, коју они већ познаваху пошто су ту тукли и Турке и Бугаре. Кукуш, Драма, Јенице — све су то скорашње победе. То је био добар предзнак. Евзони, које послаше на фронт код Меце, прелетаху погледом источну Румелију, и црну земљу Тракијску. Они су видели у Солуну, да се плаве капе и огртачи како боје искрцавају. Евзони мишљаху: »овога пута, створићемо велику Грчку, треба једном пречистити рачуне са онима који сатиру нашу браћу у Малој Азији и онима који секу мале главе јелинске деце да би се њима играли као са лоптама!« Без нестрпљења, без страха, Грци очекиваху сигнал, са пушком у руди, на граници крај бивачних ватрица које ноћу, бацаху дивовске сенке на планину.

Али дани пролажаху. Вести долажаху једна за другом, кратке, опоре. Србија је у опасности, Београд је узет, Немци надиру од Дунава, Бугари улазе у Скопље, Англо Французи долазе ама позно! Неколико грчких војника мишљаше »да смо се ми уплели прошли би као Срби што прођоше«. А други, напротив говораху: »да се они у Атини, који тамо владају, не показаше кукавице, ништа од ове несреће не би било!

Официри веницелисте добише наређење да се упуте у гарнизоне Старе Грчке, германофилски листови објашњаваху војницима да Костантин I није само један славан војсковођа већ и генијалан дипломата. Ти исти листови објашњаваху да ће Немци бити победиоци, да је краљ Грчке зет Кајзеров, да ће се, да би се добило у времену, о тим догађајима саветовати цела земља у виду нових избора и да ће све, и без и једне пушке, без губитка ма и једне мазге, добити и Битољ, и Ђевђелија, и Дојран. За то је потребно више времена, да се све то објасни. Ова објашњења завараваху очекивање Евзона. Они су видели да се Савезници повлаче на Вардару. Видели су да француске, рањенике носе ка Солуну. И за тренут,

грчки војници помислише: зашто баш и да не избегнемо овај истински рат.

Битољ пада... »То је за нас!« Вичу Грци. То се могло, за кратко време и поверовати. Само Немци бејаху продрли у варош. Бугари су се улогорили ван града. Грчки митрополит руковао је полицијом. И грчка војска честиташе себи што остаде у позадини и што има за краља таквог једног генијалног дипломату. Али — илузија, заблуда би кратког века. Цар Фердинанд након, после осам дана разви своју заставу на конаку. Грчка би изиграна.

И ноћу, ветар доносаше до Евзона на граници одјеке ратне песме:

»Она ће наша бити, Македонија

»Од Охридског језера до Вардара!«

Вести стигоше из Атине. Оне говораху: »Пошто Савезници неће да напусте Македонију, Немци ће их сјурити у море, али Бугари, а ни Турци, неће улазити!« Па ипак, комитације вребаху око Меце.....

Једне вечери Грчка војска доби наређење да одступи.....

Ах, да бедног одступања, без мртвих и рањених, без борбе! Мали коњићи претоварени, пођоше оборене главе под тежином терета. Пођоше војници оборених глава, под теретом стида и срама. Напустише Серез! Напустише Драму! Оставише слободно поље Бугарима, да они понова дођу у ова грчка села да плачкају, харају! Напустише Кавалу! Њену околину тако богату лепим јелинским кћерима! Да их одводе у хареме у Малу Азију! Напустите! Одступите! Напустите Лабану! Напустите гробове ваше браће која ту падоше за Велику Грчку! Напуштајте! Напуштајте! Оставите Калкидик зрачни и плави Солунски залив, варош са сто минарета! Оставите долину Вардара, оставите Олимп где вера ваших предака постави Богове!

Тако дођоше до Солуна. Небо Грчке постало је сиво. Солун, варош са сто минарета, оклеваху да се појави из густе ноћне магле, као да је вео туге, црни вео жалости био разапет од Кара Бурне до висова

Олимпа. Кроз маглу велике крстарице укотвљене у пристаништу изгледаху као лађе фантоми! Узане улице, муслиманске куће са решеткама на прозорима, цео овај оријентализам који има нечег дивљег у себи када га сунце позлађује, одаваше сада, овога влажног, натмуреног дана, неки задах блата, смрада..... Било је тужно, жалосно. Ко би поверовао да је тога дана дошао у Солун један краљ!

Солун је видео Абдул-Хамида као заробљеника. Солун је видео смрт Грчкога Ђорџа. Солун је, без узбуђења, чуо како по његовој калдрми одјечу кораца француских патрола које иђаху, кроз варош, да скидају грбове на конзулатима двају цара, једнога цара и једнога султана. Али још до сада Солун не виде оно што ће овога сивога, мутнога дана видети.

Позно у ноћи, телефон буди управника вароши.... Ало, дижите се! Ту је краљ!... Краљ? — Који краљ?.... Па зар се може питати који краљ? Једино краљ без краљевине може тако да дође, а да се варош не искити заставама, а да се не одреди почасна стража. Краљ! Он! Мислило се да је он још на путевима албанским, у дивљини где вреба миридитски зликовац и бугарски комитација. Он! Говораху да се одлучио да избегне у Италију, у Француску, на Корзику. Он! Он овде у Солуну! Тамо у Валони, и сувише високе планине одвајаху га од своје старе краљевине. Укрцао се и ево Га — краља који лута. Обилази околу онога где би његова земља, тежи да јој буде што ближе, да удише ваздух који му ветар доноси од Косова и шума крај Мораве....

Хајде! Дижите се ви грчки председниче, ви, грчки чиновници! Ту је Краљ! Испочетка нису веровали. Грчка, краљевина Софије од Хохенцолерна, дозволила је да њена савезница буде прегажена. Од српске агоније, у Солуну се могло видети само неколико спасених од бродолома, неколико жена и деце, који пешнице дођоше од Битоља. Изгладнела маса, лутајуће Србије, главнина трагичне сеобе спустила се с друге стране, преко Албаније, ка Јадрану. Грчка није видела страховито одступање. Они су избегли на другу

страну, јадни изгнаници. У толико боље! Улогорили се код Драча, код Валоне, код Скадра. Нека ту и остану. Али, као један оживотворен прекор, лутајући краљ искрцава се у Солуну!

Када грчки официри дознаше за то — ти официри који одступаху — они одбише да прођу кроз варош. Не усуђиваху се да их лутајући краљ види! Само војници прођоше у гомили, као гомила. Иђаху оборене главе, не дижући очи; прођоше крај руског конзулата, крај енглеског, поред француског. Пред српским конзулатом, где се налазаше краљ, грчка војска не усуди се да подигне главу. Она одступаше, нема, бедна. Прође крај кандила, које горе на месту где за Македонију умре један грчки краљ, један прави краљ Грчке, краљ Борђе. Грчка војска не усуди се да погледа, да подигне главе. Грчка војска прође даље, крај једног бирачког места, јер у Солуну беше тога дана избор. Питао се народ. Каква комедија! У изборној канцеларији, свега два бирача беху предстали да гласају. На пристаништу, грчка војска сусрете друге војнике; плаве капе, сиве шињеле. Ови, из учтивости поздравише. Грчка војска не одговори. Она очекиваше оборене главе, бродове који ће је однети ка Старој Грчкој.

Сутра дан, у Солуну чију одбрану краљ Константин остави у бригу Савезницима, у Солуну Јелинизам беше представљен са свега неколико критских жандарма.

Грчка војска је одступила.

ГЛАВА XIX.

На Солунском фронту.

То је било на раскрсници двају путова, на двадесет километара западно од Солуна, где се битољска пруга приближује ђевђелиској и спаја са њом у висини Топчина, одакле гвоздене шине настављају свој пут до македонске престонице. Грчки воз који, ма да га Савезници богато плаћају, неуредно снабдева нови савезнички фронт, оставио нас је на обалама Вардара у сред ноћи. То је онај исти воз који већ два месеца носи храну и муницију утврђеном Кавадарском логору. То је био тада воз за Србију, онај исти чији триумфални долазак са локомотивом окићеном заставама и натоварен топовима цео један опседнути народ очекиваше. И у колико се ми повлачисмо, тај воз који некада иђаше далеко, с оне стране границе, сваким даном је све већма скраћивао свој пут; као и Источна Војска, тако је и он одступао. Тај воз, који до скоро сарађиваше на ослобођењу једне земље, сада сарађује на одбрани само једне вароши. И постао је сад само »Топчински воз«, воз једног малог места.

Који је то вешти уређивач који има за дужност да комбинује ред вожње поморских и сувоземних транспората ове Источне Војске? У Седил Бар долазило се ноћу. Ноћу се ишло ка Криволаку. Ноћу се сад опет долази у Топчин. Ићи ка битки, кретати се а за време покрета не видети ништа, и од једном видети сунце које се рађа на самом месту попришта!... Око шест часова, сунце се појави од истока и обасја раван. Нема оне поступности која се виђа код зоре у земљама Француске. Нема оних ружичастих тонова, кроз које се зора само за један тренут појављује у сва-

нуће. Нема песме петлова у малој долини. Нема оног преламања светлости изнад брегова, кроз шуме и горе. Пред нама је Вардарска долина, равна, гола, без брежуљака, без гора, без петлова — јер Македонци, које чак ни десето годишње непрестано ратовање не нагони да напусте своја пострадала села, од јуче су евакуисани као и њихова стока од војних власти. Као да је од једном црвени зрак неког огромног пројектила пао над реку и њену пуну околину. Док тамо, код гвоздене капије, у Српској Македонији, плаве капе бораху се на обалама хучнога Вардара, чији шум одјекuje од планину кроз коју се ту пробија, овде, у Грчкој Македонији, Источна Војска која брани Солун, логорује на Вардару ниске обале, на Вардару чији се спори ток провлачи кроз подводну раван као да и сам хоће и жели да што више закасни час утока смрти своје у мору.

Хладни ветар повија ниску траву напуштене земље, обара проређену трску, која измаче ножу једне војске која чисти пред собом терен ради прегледности гађања. Црни кругови виде се по сивом тлу, означавајући места где су наши војници, сагорели по какав мали жбун који би могао да служи као заклон непријатељу. Пред нама, десна обала је мирна, пушта. А позади те мирноће, те пустиње, савезници очекују непријатеља. Једна француска труба, труби на левој обали. Повољно, таласасто земљиште скрива место логора. Људи се појављују и ако не могадосмо видети села од шаторских крила одакле они изађоше. Дуж једнога узвишења профилију се ашови и пијучи. Они надвишавају силуете које, ђутљиво и полако се крећући, клизе по руменом небу. На северу Француске видео сам сличне сцене; раденике, који раде на рудокопима. А овде, овде се једна војска, која хоће да одбрани Македонску земљу, закопава у земљу.

На речној обали бодљикава жица сјаји на сунцу. Војници јој се приближавају. Одбрати меке земље на десној обали, одбрана Вардара, али они додају одбрану ровова, заклона, замки. На једном месту постављају рефлектор, на другом бетонирају један амбласман.

Нису они дошли да на овоме пурпурном истоку траже овај рат! Они су сневали другу ствар, не ово укопавање у земљу, ову борбу, пушкака и мина. Да дивне, добре, слободне битке при јакој сунчевој светлости, човек против човека, храброст против храбрости! За тренут су их могли поверовати у остварање тога сна, онда када, у почетку пређоше реку, освојише висове! Дивљина земљишта на коме се тада бораху, зар то не беше гаранција против оног страшног ратовања кога воде Немци. У Валандову, код Струмице и на Црној они говораху: »Овде се неће копати ровови..... Свуда је само камен! Пијук ту не може да издуби ни најмању рупу!« И то би истина.

Али ови војници Источне Војске, који испољавају простоту хероја, не помишљаху да се јужно од Српске Македоније која је сва у камену, налази Грчка Македонија, песковита и да ту може да и дрвени пијук ради. И оно што је имало да се догоди, догодило се! Заповест их затече једнога дана код Валандова, код Струмице на Црној: »Сувише је доцкан а мало нас је! Назад! Назад до земље где нема камена, да би се у земљу скрили!« И плави шлемови се повратише. Сишли су низ Вардар. Од 17.—27. новембра, на сваки километар, као да погледи питаху: »Даље, још увек даље! Треба нам више земље за оно шта имамо да радимо!« Најзад, једнога дана, три недеље прођоше од тада, када се плави шлемови приближише плавом мору, видеше, северно од Делте, јаме, ровове али они бејаху ваљда стари јер трава већ ницаше по њима. То бејаху стари турски ровови, из времена балканскога рата. И старешине рекоше: »Овде! Копајте!«

И од тада, плави шлемови копају без престанка. Да ли је било вредно доћи тако далеко, да се ради оно исто што и Француској? То је била једина њихова жалба. Копали су. Издубили дивне ровове. У те рупе унели су и извесну елганцију. Па потом копаху још даље, још увек. И застану који тренут наслоњени на своје ашове да запитају: »да ли ће бар доћи?« Кроз то питање плавих шлемова да се погодити оно неспокојство добре домаћице која је све припремила,

која се намучила па види да је прошло време а Званице не долазе.

Да ли ће бар доћи? Доћи ће, доћи, будите сигурни! Не реците: »Немци немају довољно људи да нападну Солун.« Ви знате добро да су данас Немци више обични »предузимачи« рата, но што су они сами ратници. Немци ће послати Бугарима своје штабове, материјала, људи, обећања и видећете, потом, како Солуну иде једна војска која ће, и ако без немачких трупа, бити немачка војска као што турску војску, састављену од турских војника, хтеде Кајзер да упути на Египт!

Не реците ми: »Макензен неће прећи Вардар! Макензен се неће извући из блатљаве десне обале! Ви добро знате да је Макензен прешао Дунав, где је прегазео све блатљаве доље у Србији. Виљем II који колосалну германску зграду одржава само помоћу терора, кога улива неутралнима и своме рођеном народу, неће се отканути а да све не покуша, не би ли Савезнике одбацио на море. Он је у напред срачунао цену Солуна у бугарским животима, исто онако као што је срачунао цену Београда у Аустријанцима.

Да ли ће они доћи? Доћи ће. Доћи ће једновремено и од Битоља, и од Бевђелије и од Дојрана, а можда чак и од Дrame. Они ће доћи јер је за Кајзера дошао онај критичан тренутак када, недобити победу значи самим тим претрпети страховит пораз..... Они ће доћи, покушаће све да би дошли. И, у тишини у миру, блатњаве равнице, плави шлемови Источне Војске чекају. Очекују и копају. И мир, тишина овога поља прекидана је с времена на време грактањем гавранова који се дижу у вис, лете, баш као да и они очекују долазак оних који се спуштају са Севера а који се у ствари и очекују.

ГЛАВА XX.

Пакао на чаробном острву.

Када будућа поколења, доцније, помисле на српску драму, у овој истинитој историји неће гледати друго до једну измишљену легенду — тако је она свирепа, ужасна, та српска драма. Пут у изгнанство трајао је три месеца. Оне који осташе у животу, нађох на острву Крфу.

Ах, да несретног пута! Измакло се бугарском ножу, аустријској сабљи, одступало се једним путем робљене краљевине, прешле се реке, ишло се по равници, по благу, петнајест дана провело се од Старе до Нове Србије. Сваке вечери изнурени, мислили су: »овде ће се ваљда застати, оданути, лећи под кров, одморити преморено тело, живети животом једног људског бића!...« А свакога јутра, ипак је требало ићи даље, увек даље, склањати се од непријатеља који неуморно гоњаше. Застало се у Чачку, у Митровици, веровало се да ће се судбина земље решити на Косову. Од Скопља се очекивали французи!... Па ипак сваки дан доносио је нову беду, нова очајања. Ишло се без застанка, зашло у Албанију. Нема више вароши, нема више села. Спава се на гомилици суха лишћа. И Бугари зађоше у планину за несретницима. Одступање и наступање опет отпоче.

Било их је 400.000 — читав један народ. Од тога, 300.000 беше војника. Остатак сачињаваху жене, деца, старци и старице. Албанци, које Аустрија потплати, кукавички, у леђа, нападаху из својих бусија међ стењем. Цела ова поворка не беше друго до један осуђеник, осуђен на смрт. Морали су остављати рањенике. Када умор и глад и сувише притискиваху

уморено тело, они, у којих људски глас још не изчезну, довикиваху: »Море! Море!« Море — то је спас. Тамо, са оне стране планина, наићиће се обала, Јадрана, таласи по којима енглеска, француска, талијанска флота носи хлеб. Море! Море! И они, који испрпљени, попадаше, понова би се дизали, храбрили. Обе ма рукама потпомагаху ноге да се изчупају из блатњавога поља. Нокти се забијају у стење не би ли се успело на вис. Мајке притискиваху мале на пресухле груди, своје мале које већ смрт леђаше! Војници стеглаху своје пушке а, по кад што, из ове пратње би и јек песме одјекнуо. Пијана од глади, полу-гола бића викаху: Море! Море! и поред студи, и поред снега, и поред глади, и поред заседа разбојничких Арнаута, увек се ишло даље, тежило ка мору!

Једнога дана, они који беху на челу окренуше главе у назад. Млатаху рукама, љубљаху се, викаху. Мислило се да су од беде полудели. Они, који бежаху за њима пожурише и наскоро ствар би јасна! То је било море! Свештеници падоше на колена, за њима сви остали. По неки загазише у воду, прекрстише се, то беше море, жељено море!

У свакој грозоти има ступњева, градације. Чујте ово:

У овом узвишеном часу, када Отаџбина умираше добош залупа у селима Старе Србије. Позивали се регрути од 17 година од 15 година, још и млађи. У исто време кад и војску, у исто време кад и архиве овенчане славом, тада покушаше да спасу оне, који ће сутра бити људи, који ће моћи тада понети пушку, борити се. Позваше и регруте од петнајест година. Отаџбина је у рату већ четири године. А зар тај рат не може трајати још четири године? Када десетогодишњи малишани видеше своју браћу која одилазе, како осташе сами, и они пођоше и тако се образова колона од 30.000 регрута.

Када пођоше, било их је 30 000. Рећи ћу вам наскоро колико их беше када се стигло. Они други, већ војници, имађаху ипак на томе путу изгнанства,

извесне основе. Ма како да расуло беше велико, ипак су добијали заповести, имали су своје команданте, капетане, поручнике. Пукови су још носили собом своја знамења, заставе; било је труба, добоша. То је био амблем, сигнал око кога су се прибирали. И ако интендантура и санитет не могаху да раде, ипак је било још неколико врећа брашна. У Скадру, људи добише једнога дана по 200 гр. хлеба, у Сан Ђовани делило се коњско месо. Даље, у Драчу, добише по шаку кукуруза. У Валони имађаше мекиња. А у грозоти глади, то је већ нешто било. Али — то нешто, тога је било само за војнике у строју, за оне који чињаху делове војске.

Несретна колона од 30.000 регрута она, која немађаше команданта, ни заставе, ни добоша, ни труба, која не добијаше заповести, не доби ни 200 гр. хлеба, не даде јој се ни мекиња, ни кукуруза. На албанској граници једва жандарм сачека регруте. Опружи руку на запад и рече: »Идите право, за месец дана наићи ћете на море. Ту, ту ће бити бродова.« Потом, српски жандарм потера свога коња и оде да стигне оно што оста од његовог пука.

Тако колона регрута маршоваше на запад. Прогледали су дани, недеље. На стотине, нејака младеж падаше од студи; умора, глади, немоћи. Свако место где се покушало да проведе ноћ, било је маркирано лешевима оних који синоћ последњи пут легоше. Тела се не закопаваху. Могу ли се мртви међусобно закопавати? Чупала се трава, гулила кора са дрвета да се што једе. Оно што људско биће, док још у себи има животна даха, може да поднесе — то је огромно, страшно! И, од 30.000, на море доспе 15.000 нејаких регрута.

Тада се питаху између себе рукама, јер гласа не имађаху више: »Где су лађе?« Они их не видеше! Једна се само појави на хоризонту, али, на брзо би потопљена. Непријатељски сумарени спречавашу да се притекне у помоћ. Колона се хтеде тада приближити обали. То је било код Валоне. Рекоше им: »Чекајте

још.« И регрути чекају, када најзад лађа дође, њих не беше више од 10.000!

Лађа са натовареним живим лешевима, двадесет и четири часа доцније укотви се код Крфа. Тај пре-лаз стао је живота још 1000 регрута. Они који тако дуго бејаху гладни, сада, чим би јели свршили би! Ту помоћи није могло бити. 9000 који заосташе, беху смештени на Виду, према чаробном острву. Ту, међу маслинама, лимунима и наранџама, ту бише искрцани остатци регрутске колоне. Ваздух мирисаше миром смокава и неранџи. Сунце је блистало, а море беше тако дивно, тако плаво! Предео је личио на неки декор за сањарије, за срећу. А регрути дођоше ту да умру.....

Ево већ месец дана од тада, а они још увек умиру. Да ли ће се моћи бар неки од њих спасти? Ко зна? За свакога од њих потребна је постеља, нежна болничарка, млека, много неге. У Крфу не имађаше ничега од тога. Тако се само драме, по позориштима, у петоме чину свршавају. У животу другојачије бива. Па ипак, на Крфу, српска драма се продужаваше.

На ових 9000 самртника, у почетку беше само један лекар. По том је дошло још лекара, пуних знања, пуних самопрегоревања. Али смрт је већ учинила свој избор. Сувишна, претерана патња сатрла је тела. Да им се постеља и — они ту умиру. Да им се хране и — они умиру. Изнесу ли се на сунце — њихови слеђени удови вену. Беше им хладно, а сад, кад их изнесу на сјај сунца — они умиру. Умиру сред поља са ружама!

Ружичасто вече пада на Крф, чаробно острво. Сен Франсоа је уз обалу. Товаре лешеве. Застава је на половини мотке. На пучини ће се мртви сахранити. Страховита ироније судбине! Као гроб — њих прима море! Они, који беху сувоземни народ, који се гушаше опкољен ода свију само земљом као границом, они који беху затворени ода свих страна од Албанаца, Аустријанаца, Румуна, Бугара, Грка, они исти који толико ратоваше да би дошли до рађања, они

који до сад никад не видеше плаво Јадране они исти онога дана када допреше до њега допреше да у њ' буду сахрањени!

Погреших ли ја када вам рекох да будуће генерације, када буду мислиле на српску драму, да ће мислити и веровати да је ова страхотна али истинита историја само једна сурова, измишљена легенда!.....

ГЛАВА XXI

Србија у изгнанству.

На прагу хотела »Лепа Венеција« — у томе хотелу, скоро крчми, збегла је Српска Влада — наиђох на вратима министра Пашића. Познајем се са њиме из бољих дана. Насмешен је, ослабио много и кашљући — Албанија се не пролази без последица — рече ми:

— Ах, Господине, од последњег пута, много смо беде претурили преко главе.

Ушао сам у предворје хотела, хотела који је од једне лутајуће владе тражио да једномесечну кирију плати. Они су имали тако мало пртљага са собом а за хотелијера хероизам и слава нису никакве гаранције! На зиду је био списак соба са ознаком ко коју собу заузима. «Број 3: канцеларија за шифре.... Број 4: Министарство Финансија.... број 10. Председник Министарства.... број 12: Министарство Правде.... број 15: Мин. Спољних Послова... Пођох у број 15, знао сам да ћу ту наићи на пријатеље.

И, чим се појавих, маса питања полете: »Како, ви овде? Којим сте путем ишли за време одступања? Ми мишљасмо да сте изгубљени! Колико је дана било а да ништа нисте јели? А албански разбојници? Већ је три месеца како је то прошло, али успомена на страховито одступање дуго ће бити у оних који живи изађоше.

Моји пријатељи из Министарства Спољ. Послова следовали су судбини и путу њихове лутајуће престонице. После Ниша, који замени Београд, дође Краљево, Чачак, Митровица, Призрен, Скадар.... Са севера — Аустријанци. На југу — Бугари. У Чачку

једва да проведоше једну ноћ. Морало се бегати, увек све даље. Шифра и државни печат нису били ни распаковани. Ода аутомобила, прешло се на коња. Потом, коњи малаксаше. Дође ред на биволска кола. Па, у подножју Албанских Алпа и њих напустише и пут у изгнанство настави се пешице ка мору.

— Сећате ли се Ниша? Били смо у Начелству. Оно није ни приближно нашим министарствима у Београду, али ипак Ниш је био диван према ономе, што нас чекаше у Краљеву. Сваким даном, у колико се иђаше даље, било је све горе и горе! У Скадру Српска Влада држала је седнице у једној полусрушеној згради. Наши јадни војници долажаху да траже хлеба, и ако је бивало по три дана а да га и ми сами не окусисмо. У Скадру, по улицама се умирало од глади. Немачки аероплани без престанка долажаху да бомбардују. Син управника Београда раскомадан је у Драчу од једне њихове бомбе. Они летијаху на 300 м висине! Наши жандарми, изнемогли, не имађаху снаге да дигну пушку, да нишане. Изоловани од целога света! Требало је две недеље да један наш телеграм оде у Париз и Лондон. Једини начин општења са Европом беше телеграф у Драчу, али, к' њему се могло стићи само аеропланом, а ми имамо само један стари апарат чије је платно скоро подерано, дрво избушено. Један француски пилот ипак иђаше са њим и сваког пута, изнад албанских висова, морао је да се бори са непријатељским авијатичарима.... Сада, ево нас у изгнанству на Крфу, код Грка. Ви видите, код нас је овде све скромно!«

Они се скоро извињаваху што су несретни, што су до овога дошли! Они су личили на оне, који су изненађени када од богатства падну у сиротињу, па после каквог лепог замка морају да станују у собама за издавање. А то изненађење мојих пријатеља Срба било је дирљиво. Најбох на нешто још узбудљивије. Доле, у трпезарији »Лепа Венеције«, затекох Владу мученичког народа — целу лутајућу престоницу! — како седи за скромно служеним столом.

Око једнога дугога стола били су сви министри, началници, сви виши чиновници Србије. Сви беху одевени у црно, јер један носаше црнину за сином кога Немци убише, други за својом кћери коју посекоше Бугари, онај тамо оставио је све своје у Београду и незна шта је са овим милим му бићима. Јели су ћутке, оборених глава, јер сви беху у жалости, у црнини за својом Отаџбином.

Ту је био г. Терзић садањи министар војни, онај исти који је за време одступања командовао чувеном Шумадском дивизијом, која последња напусти Дунавску линију. Ту беше министар унутрашњих дела који ми рече: »Господине, цео наш персонал своди се данас само на једном чиновнику, полициском комесару овога хотела«. Ту бејаше министар просвете без школа. Министар привреде без земље, Управник царине без граница. Ту бејаше директор железница који рече: »Господине, на овом острву где нема железница, моје особље прави путеве!« Ту бејаше директор пловидбе на Дунаву. Он би боље среће, он успе да до Крфа доведе — дирљива ствар! — једну малу парну лађицу коју његови људи демонтоваше и парче по парче пренеше кроз Албанију, и та мала речна лађица броди данас по мору.

Ту бејаше и један стари управник музеја који рече: »Господине, Бугари су однели у Софију целу нашу Народну Библиотеку, наше славне архиве.... Они су нам покрали нашу историју!« И стари чиновник плакаше говорећи ми то. Ту бејаше и један началник санитета који ми рече: »Господине, освајачи су посекли моје болеснике, јадне лудаке и жене на порођају!« Ту је био и један началник артиљерије, који је успео да спасе свега два брдска топа. Један референт коњице чији коњи лутаху као фантоми по Албанским кршевима. Ту је био још један чиновник српски, који ми рече, показујући ми на свој часовник: »Господине, у овој драми изгубио сам сина, кћер, жену, све моје. Остаје ми само још ово време, кога носим оданде, које представља време у Београду.« Није ми било до смејања! Седећи за заједничким али пуним трагике столом хотела Лепе Венеције министар Пашић ми рече:

»Господине, пишите Француској у каквим мукама лутајућа Србија прати догађаје огромног отпора Француза против Немачке офанзиве. Све су наше очи тамо окренуте, ка оним западним границама где се можда у овом моменту решава судбина човечанства. На жалост, ми и сами знамо шта може да учини Кајзерова артилерија, али ми знамо и за знање ваших генерала, и хероизам ваших војника. Знамо да ће право победити и журимо да наставимо борбу, крај савезника за највећу Србију, за највећу Француску!....«

Ручак се ближи крају. Када се сви ови људи упрнини дигоше, шеф пресбириа извади из џепа један лист један број српских новина које излазе у Србији, под аустриском контролом. И одједном, сви министри, сви начелници, сви ови високи чиновници образоваше круг око шефа пресбириа који поче полако да чита.

У овим новинама на српском језику, које се штампају у Србији, Волфова агенција објављиваше победе Немаца у Француској, Бугара у Македонији, смрт од глади Српске војске у Албанији. Сем тога Волфова агенција објављиваше листу свих оних сељака македонских који, у име Кајзера, беху обешени за велеиздају. Још је само требало да та Волфова Агенција са поносом изнесе имена свих оних посечених жена, погубљене деце, свију злочина учињених у част и славу Велике Немачке.... Али шеф пресбириа не читаше то гласно. Он је читао четврту страну, једино место које не беше ни лажно ни ужасно, мале огласе, мале, пуне страха огласе који јављаху публици да су часови на пијанину госпођице Х.... одпочели у Београду или да је **Z**.... изгубио свога пса и да ће дати добру награду ко му га доведе.....

У овом скромном српском листу, штампаном под аустриском контролом, ови мали огласи бејаху у пркос свему, за изгнанике као неки одјек, удаљен, али једна слика о животу који се тамо настављаше, тамо, далеко, у изгубљеној Отаџбини. И, стојећи у кругу око онога што читаше, сви министри, сви виши чиновници Србије слушаху, удубљени, ове мале огласе плашљиве и дирљиве — са побожношћу, као да слушаху молитву.

Г Л А В А XXII.

Међу онима који не певају више

На половини пута ка Ахилеону, кајзеровој вили, нађох логор кога сам тражио. Ту, крај мора, у неранциној шуми, они што остадоше од шумадских артиљераца, разапели су шаторе. Ништа, у осталом, што би их одавало да су артиљерци, јер ту не беше ни топова, ни коња. Само неколико карабина, састављених у купе, подсетили би посетиоца да су то војници. Чим ме њихов старешина виде, повика: »Живела Француска!« Притрча и загрли ме. Ми смо се упознали још пре четири месеца на Дунаву, у оно доба када Србија постојаше. Бесмо заједно оне ноћи када се паклена ватра немачка преко ноћ просу на српске положаје, тако да скоро измени њихов облик. Заједно, у часу одступања, са заштитницом бацисмо последњи поглед са Осовачког виса на Београд, белу престоницу. То су тренутци који се не заборављају и који стварају незаборавиме везе између оних који их преживеше.

Мој пријатељ посади ме пред шатор, на један дрвени сандук из кога војници вађаху француску обућу. И већ по неки од тих топџија, који свукоше са себе отпатке од старе униформе и обукоше енглеску униформу, давали су логору извесан изглед препорођаја.

— Па лепо! Шта ми ти мислиш сада када си одевен боље него сам цар Душан! — повика официр једноме који већ беше изменио униформу и од српског имађаше само своју традиционалну шајкачу.

— Ја мислим, — одговори он осмехнув се, — мислим како ће се Аустријанци, који верују да ми и не постојимо више, изненадити кад виде како на Дунав

дођоше Енглези па ти Енглези одједном повичу на српском: »На нож! Напред!«

Официр који примети како погледах случајно, његов подеран шињел и подерану обућу, одговори на то моје, тако рећи безгласно питање:

— Онда, када и последњи мој тобџија добије обућу, веш, одело, тада ћу се ја постарати за себе. Пре не. У овим данима, војници вреде исто онолико колико и њихове старешине. То, што су ови моји, и поред најстрашнијих недаћа, скоро сви дошли, то је зато само што сам их спасао прелазом. Још и данас ја верујем да сам у неколико део њихове душе, тако да сам скоро постао њихов заробљеник. Они пазе на мене. А можда би ми у извесним случајевима забранили и из логора да изађем. Па ипак, кад би ви знали, господине, како сам их лагао!

Пред нама блештећи сјајем на сунцу, у подножју једнога брега, обраслог папирусом, маслином, палмама, губи се Улисова Лагуна — она иста где краљ дављеник — како вели легенда — затече Наузику, фекијску књегиницу, како испира своје плаве косе. Цео ваздух мирисаше цвећем. На другој страни чаробна залива пројектује по небу линије својих белих тераса кајзерова вила, која као да ниче из сред зеленила. Тај пријатељ, наслонив главу у руке, као да прибираше своја сећања.

— Када би само знали како сам их лагао! Када они, и поред наредбе из Врховне Команде, не хтедоше да напусте дунавске положаје, ја им рекох: »Запрежите коње! Сачекаћемо Немце на Морави!« Кад дођосмо на Мораву, рекох им: »Још даље, зауставићемо непријатеља на Косову!« А знао сам да то неће бити. Када већ бесмо на Косову, рекох им, не би ли и даље одступали: »Сад идемо у напред, на запад!« А то беше лаж. Варах их јер ми још увек одступасмо ка Истоку. На Црном Дриму добих заповест да уништим оруђа, која не могаху прећи преко висова. Моје људство се успротиви.

»Замислите! Њихове топове којима се они тако поношаху, које они негде кићаху цвећем, када про-

лажаху кроз градове, њихове топове чију праву паљбу у свануће на дан борбе, пешаци поздрављаху са: »Француз грми!« Моји артиљерци изјавише: «радије ћемо мрети ту, крај њих, него да напустимо батерије». Молио сам, претио али узаман! Тада понова слагах. Обећао сам им тада да их нови топови у Скадру чекају, са пуним карама. Понова повероваше у моју реч и одкочише кочнице на оруђима. На ивици једне висоравни, чија страна стрмо падаше скоро сто метара до хучне, пенушаве реке, поређаше топ до топа, као осуђеници на смрт што се постављају пред оне који ће их стрељати».

Ах! Господине, та смрт наших топова који испалише свој последњи метак, онај који их за свагда повуче на дно мутнога Дрима, заједно са свом њиховом опремом, са њиховим звучним челиком! Тада... тада цео мој пук плакаше....

»То беше почетак мучења. У Скадру, наравно, није било топова. Ту се није имало шта ни јести! Када би моји људи, дуж албанског пута, изгладнели, изнурени, попадали на земљу и говорили: »не можемо даље« лагао сам их опет и обећавах да ће на идућем ноћишту бити хлеба. А то нигда не беше истина. Говорих им: »у Сан Ђовани има француских лађа: »У Драчу нас очекују магацини пуни хране!« А у Драчу нас чекаху бугарски аероплани! Непрестано сам лагао, лагао и још не разумем, како сам могао доведе доћи!»

Пођосмо неколико корака ка Лагуни, путем. Ту се, на обали, скоро крај саме воде, у нежном, бледом зеленилу, међу исфодолама, налажаху свеже хумке — гробља. Мој пријатељ пружи руку:

— Ови, исцрпљени, дођоше доведе да умру! То бежаху синови хладовите и високе земље, земљорадници од Мораве или пастири са Рудника. Припадаху једној раси која кроз шест столећа тежаше ка мору. Доприли су до њ' после најстрашније драме коју један народ препати и — умреше овде, међ' неранцама и цвећем. И под овим небом снова, други, у којих је остало још мало живота, полако се опорављају, подижу. Скорим ће доћи час да им се каже: Дужи се! Од-

мору је крај. Заборавите плаво небо, цветно поље, благе вечери на Крфу, чаробноме острву. Треба да се повратимо ка рату, крви, ка смрти, ка судару бајонета, груди у груди! Земље са нежним зеленилом нису за нас. Дижите се! Идемо да повратимо високе и хладне земље наше Србије где неранца не цвати већ расте храст!« Видите, Господине, понекад, с' вечера, обузме ме страх да од патњи, да од мука њихова саломљена душа не пође у бој! Помислите само, већ четири месеца они не запеваше.

Звоно са једног грчког, женског, манастира, који се налазаше на једном мајушном острвцу, у сред Лагуне, забруја за вечерњу молитву кроз миран, мирисан ваздух. На хоризонту небо се губи у мору, обала постаде нејасна. Мрак је падао. Кроз сен наранџи, неке прилике минуше мимо нас, пресецајући нам пут.

— Видите ли их? рече ми официр. Они ме ухоче. Крф је само на тридесет минута одавде. Једном хтедох да одем али ме моји људи зауставише. Рекох им: »па ја ћу опет доћи!« Одговорише: »не, ми то више не верујемо!« Јер, ја сам их толико лагао! Страхују да их не напустим. И од тада, не изилазим из логора. Али вај! Већ четири месеца нико од њих не запева!

Повратисмо се ка шаторима. Слаба бивачка ватрица светлוצала је кроз ноћ. На крајњој граници људске моћи, српска душа ми изгледаше потопљена, изгубљена, како вене на овом чаробном острву. И кад већ и ја, странац, почех да очајавам за њом, за том српском душом, официр ме шчепа за руку. Стезао је као да хоће да ју смрви:

— Господине, јесте ли чули, Господине, чујете ли! упита он узбуђен.

Заустависмо дах, дисање. Извесни гласови допиралу до нас, најпре једва разумљиви. Да то није плима, или можда ветар милује папирусе, маслине, неранце? Или тугованка земље, која испушта своју подневну топлоту, коју јој преко дана ули сунце?

— Ено! Тамо! У наранџиној шуми! Слушајте!

Слушасмо. Гласови беху већ опредељенији, разумљивији. То беше песма.

— Господине, то је песма! Прва песма након четири месеца!...

И збиља, то бејаше песма. Један глас, најпре потмуо, потом све више и више звучнији, певаше крај бивачне ватрице једну тугованку.

— Господине, оно певају »Крваву ноћ!«

Други, нови гласови, придружаваху се првоме, праћаху га, тако наранџина шумица забруја сва. И све други и други, нови, све многобројнији гласови певаху тужни рефрен:

»Да ли ће једном проћ

Та црна крвава ноћ!....«

Песма је захватила и суседне логоре. Из палминог лишћа, из бокора папируса, кроз неранџине гране забруја славенска мелодија, озбиљна, трагична, пуна живота.

Из свију српских логора допирала је мелодија. Као да моћни ритам једне војске која се буди прелете преко чаробна острва!

— Господине, они певају! Сви певају! Спасени су! Њихова душа је била само успавана! Ми ће мо видети Дунав!

— — — — —
Враћајући се на Крф, пођох путем за Ахилеон, кајаџеров замак. На мрачноме путу заустави ме један српски стражар:

— »Стој! Ко иде?

Знао сам лозинку. Одговорих:

— Београд!

И прођох даље...

ПАЖЊА ЧИТАОЦУ.

И поред свеколике пажње коректорске и реви-зорске, ипак су се поткрале извесне штампарске по-грешке; ми ћемо неколике, које кваре смисао, попра-вити, а остале ми волемо да сматрамо за ситне и не-осетне, па их с тога и поверавамо личним исправка-ма благонаклона читаоца.

У предговору. У 9. реду одоздо, у место: пу-ковник Бојовић, треба: ђенерал Бојовић.

Страна 22. У 17. реду одоздо, у место: као нека утакмица, треба: као нека циганчица. У 10. реду одо-здо, у место: Неми, треба Нема. У 6 и 7. реду одоздо, у место: аустријски заробљеници, усљед великих то-плота једва да је мало застао пошто је пре и т. д. треба: аустријски заробљеници. Усљед великих топло-та, једва да је мало застао тифус, пошто је пре и т. д.

Страна 26. У 8. реду одоздо, у место: одушевље-ња први је и т. д. треба: одушевљења. Први је и т. д.

Страна 27. У 14. реду одоздо, у место: кога де је, треба: кога да је, и т. д.

Страна 29. У 18. реду одоздо, у место: на другу окренути срећу, треба: на другу окренути страну, и т. д.

Страна 108. У 18. реду одоздо, у место: једва жандарм, треба: један жандарм, и т. д.

Страна 109. У 6. реду одоздо, у место: ироније судбине! треба: иронија судбине!

Датуми, појединих догађаја, су по новом календару.

